

Reda Griškaitė

Lietuvos istorijos institutas, Vilnius

Recenzuojama:

Giedrius Subačius,
*Lietuvių kalbos ekspertai Rusijos imperijos
tarnyboje: Dmitrijus Kaširinas, Zacharijus Liackis,
Andrius Poidėnas*

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas,
2011, 459 p., iliustr., faks. ISBN 978-609-411-043-6

Prieš mus – nauja, jau ketvirtoji iš eilės (pirmoji išleista prieš trylika metų¹) kalbos istoriko Giedriaus Subačiaus monografija. Tiesa, skaičius „keturi“ šio tyrėjo įdirbio anaip tol neatspindi, nes, be gausių straipsnių mokslo spaudoje, paskelbta dar ir unikalių rankraštinų XIX amžiaus lietuvių kalbotyros šaltinių, iš kurių vienas – tritomis Simono Daukanto *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas (DaDLL)* – dažnam jo kolegai (tarp jų – ir šių eilučių autorei) tapo kone parankine knyga. Tačiau kad ir kaip skaičiuotume, naujausioji Subačiaus monografija ženklina ryškų posūkį nuo XVIII amžiaus pabaigos–XIX amžiaus pradžios į XIX amžiaus antrosios pusės lietuvių kalbos, o plačiąja prasme ir į kultūros bei istorijos, problematiką. Tik galbūt čia labiau tiktų ne žodis „posūkis“, bet „apibendrinimas“, nes šio tyrėjo mokslo interesų pokytis deklaruotas jau gerokai anksčiau – minint lietuviškos spaudos atgavimo 100-ąsias metines, t. y. jubiliejiniais 2004 metais. Būtent tada šiame tyrimų lauke Subačius prisistatė solidžiu mokslo straipsniu, išspausdintu net trijų Lietuvos mokslo institutų išleistoje knygoje *Raidžių draudimo metai* (parengtoje 2004 metų gegužės 27–28 dieną Šiauliuose vykusios tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos lietuviškos spaudos tradiciniais rašmenimis draudimo epochai, pagrindu)².

Nuo tada kirilinė lietuvių kalba tampa pagrindine šio tyrėjo aistra. Tenka tik apgailestauti, kad šiai naujai tyrimo kryptčiai aptariamoms knygoms autorius viešai įsipareigojo Šiauliuose, o ne Panevėžyje – mieste, kuris, jo žodžiais, vienu metu *volens*

¹ Subačius 1998.

² Subačius 2004, 139–173.

nolens tapo „tam tikru lietuviškos kirilikos formavimo centru“ (p. 225). Taigi per septynerius metus šia tema spaudoje paskelbta dešimt (tiek pavyko suskaičiuoti) mokslo straipsnių³, o štai šiais metais – ir solidi monografija *Lietuvių kalbos ekspertai Rusijos imperijos tarnyboje*, skirta „kalbiniams, sociolingvistiniams, filologiniams lietuviškų tekstų kūrimo kirilikos abėcėlės aspektams, kirilinių rankraščių ekspertavimo istorijai, ekspertų Dmitrijaus Kaširino [Дмитрий Федоровичъ Каширинъ] (1812–1896), Zacharijaus Liackio [Захаръ Антоновичъ Ляцкій] (1836–1899) ir Andriaus Poidėno [Андрей Адамовичъ Пои́денасъ] (1859–1901) biografijoms“ (p. 16).

Taigi knyga yra ne tik lingvistinė, bet ir *istorinė* studija. Tai rodo ir trijose iš keturių monografijos „Įvado“ dalių pavadinimuose esantis žodis „istorija“: „Redagavimo istorija“ (p. 19), „Ekspertavimo istorija“ (p. 20) ir „Lingvistinės minties istorija“ (p. 20). Didelę pagarbą autorius rodo ne tik spausdintam, bet ir pirminiam, archyviniam, šaltiniui, savo darbuose nuosekliai naudoja istorikų darbo metodus, juos puikiai derindamas su kalbininko dirbtuvėje įprastais įrankiais, taip sukurdamas savitus kūrinius. Tai bene būdingiausias šio tyrėjo bruožas. Visa tai sudaro galimybę ir ši naują Subačiaus darbą – trims XIX amžiaus vyrams skirtą ir trims jau XXI amžiuje gyvenančioms moterims dedikuotą knygą – pavadinti unikaliu. Žinoma, tokia išvada derėtų pabaigai, tačiau elgiuosi panašiai kaip ir čia aptariamos knygos autorius, kuris jau įvadinėje (sic!) tyrimo dalyje konstatuoja, kad „šis imperijos valdininkų Vilniuje kurtas kirilikos raidžių lietuvių kalbai taikymo projektas neperaugo šalutinio bandymo statuso“, „plačiau nė neišsiskleidė“ (p. 21).

Suvokdama, kad dėl minėtųjų priežasčių visapusiškiausiai šią knygą galėtų recenzuoti tik pats jos autorius, laukdama, kol ji bus (galbūt jau buvo?) aptarta ir kalbininkų bendrijoje, pamėginsiu į ją pažvelgti istorikės akimis. O esminė mano pozicija bus tokia: priešingai nei Subačius, manau, kad šis jo aprašytas nenusisekęs Rusijos administratorių projektas, jų „pastangos valdyti lietuvių kalbos raštą“ (p. 21) nėra jokia marginalija. Istorijoje, taip pat ir lietuvių kalbos istorijoje, nėra šalutinių, paraštinių dalykų – čia svarbu viskas. Tai, beje, puikiai rodo ir aptariama monografija, jos autoriaus įdėtas triūsas ir „sugaištas laikas“ tiriant šią mūsų praeities „marginaliją“.

1. ТЕМА ИР ПРОБЛЕМА. Knygos leidybą rėmė Lietuvos mokslo taryba pagal Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą, išleido Lietuvių kalbos institutas, recenzavo – ir tai visiškai suprantama – *kalbininkas* ir *istorikas*: Aleksas Girdenis ir Darius Staliūnas. Knygą sudaro „Pratarmė“ (p. 10–15), „Įvadas“ (p. 16–21) ir trys skyriai: „Dmitrijus Kaširinas“ (p. 22–115), „Zacharijus Liackis“ (p. 116–285), „Zacharijus Liackis ir Andrius Poidėnas“ (p. 286–402). Monografijoje rasime ir apibendrinamąjį autoriaus žodį, pavadintą „Pabaiga“ (p. 403–408), išsamią santrauką anglų kalba (p. 409–438), „Literatūros ir šaltinių sąrašą“ (p. 439–446). Atskirai sura-

³ Žr. Subačius 2006, 279–316; Subačius 2008, 73–82; Subačius 2010, 133–156 ir kt.

šyti tyrime naudoti „Archyviniai dokumentai“ (p. 446–448), pateiktos „Bibliotekų ir archyvų santrumpos“ (p. 448) bei „Asmenų ir vietų rodyklė“ (p. 449–458).

Taigi knygos struktūra – nesudėtinga, tradicinė, nepretenduojanti į modernumą, o pagrindinių knygos skyrių pavadinimai – tarytum „nurašyti“ nuo jos pačios viršelio, nors tikriausiai būta atvirkščiai – knygos struktūra autoriui padiktavo ir jos pavadinimą. Tad akivaizdu, kad tyrimo novatoriškumas, jo intriga – pačiame tekste, minėtų skyrių „viduje“. Žodį „novatoriškumas“ rašau neatsitiktinai, nes tema, į kurią įsitraukė Subačius ir kurią, bendriausia prasme ir paties aptariamąs knygos autoriaus žodžiais, galėtume pavadinti lotyniškų raidžių draudimo laiku (p. 16) – viena populiariausių ir faktografinė prasme labiausiai ištirtų, bent jau istoriografijoje, t. y. istorikų tekstuose⁴. Tad atrodė, kad šiuo klausimu pasakyti ką nors nauja vargu ar įmanoma.

Negalima atmesti ir psichologinio momento: slėgė ir šioje srityje dirbusių iškilų tyrėjų, tarp kurių galima paminėti Vytautą Merkį, Antaną Tylą, Leoną Mulevičių, Rimantą Vėbrą, Petrą Joniką, autoritetas – bent jau iki 2004-ųjų, kai buvo surengta minėtoji jubiliejinė konferencija ir jos pagrindu išleista knyga *Raidžių draudimo metai*. Dabar jau galima drąsiai teigti, kad ši gana nedidelės apimties knyga (272 p.) ženklino naują problematikos kryptį ar net naują istoriografijos epochą⁵. Jau rašiau, kad kaip tik čia savo pirmąjį rašinį šia tema paskelbė ir aptariamąs knygos autorius – kartu su savo kolege Jurgita Venckiene⁶ taip jis tapo naujos epochos kalbos istorijos tyrimuose pirmieji. Kiek šiame žingsnyje būta atsitiktinumo, o kiek sąmoningo pasirinkimo – galėtų atsakyti tik pats autorius, tačiau akivaizdu, kad jis stojo į vieną gretą su tyrėjais, kurių darbuose „galime rasti ne tik interpretacijų, skirtingų nuo tradicinio požiūrio į šią problemą lietuvių istorinėje literatūroje, bet ir naujų reikšmingų empirinių faktų“⁷. Nauja buvo ir tai, kad šią grupę sudarė ne tik lietuvių (pirmiausia reikėtų paminėti jų lyderį Staliūną⁸), bet ir užsienio šalių tyrėjai – istorikai Henrykas Głębockis, Michailas Dolbilovas, Aleksejus Milleris, Theodoras R. Weeksas, Borisas Uspenskis ir kt. Jų tyrimo objektas buvo ne tik lietuviškasis, bet ir latviškasis, baltarusiškasis, ukrainietiškasis, net tiurkiškasis bei žydiškasis kontekstai, kitaip tariant – visa (arba beveik visa) imperinė lingvistinė aplinka, valdžios intervencija į tam tikros kalbos funkcionavimą⁹. Kad ir koks skirtingas būtų buvęs jų tyrimo objektas (turiu omenyje ne pačią problemą, bet analizei pasirinktą etninę grupę), kad ir kokie nevienodi jų naudoti šaltiniai, šie tekstai piršo dvi gana radikalias (turiu omenyje ankstesnę istoriografiją) mintis: *pirma*, kad lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas nebuvo iš anksto nulemtas, ir *antra*, kad jis atsirado ne tik dėl

4 Plačiau apie tai žr. Staliūnas 2004a, 7.

5 Šios išskirtinės knygos vertė puikiai perteikta ir jai rašytose recenzijose, plg.: Berenis 2005, 240–244; Bončkutė 2006, 343–352.

6 Venckienė 2004a, 207–212. Taip pat žr. vėlesnius šios tyrėjos darbus: Venckienė 2004b, 315–318; Venckienė 2006, 319–332.

7 Staliūnas 2004a, 8.

8 Staliūnas – ne tik aptariamąsios Subačiaus monografijos recenzentas, bet ir knygos *Raidžių draudimo metai* sudarytojas.

9 Iki šiol apie spaudos suvaržymą kituose kraštuose buvo rašęs – deja, fragmentiškai – tik Merkys (Merkys 1978, 62–65).

tam tikrų politinių aplinkybių (pirmiausia 1863–1864 metų sukilimo), bet ir dėl kai kurių valdininkijos grupių nuostatų:

Dariaus Staliūno tyrimai leidžia teigti, kad kai kurie kirilicos¹⁰ įvedimo iniciatoriai ar bent jau didesnė jų dalis bei lietuvių kilmės inteligentai suprato šią priemonę kaip būdą apsaugoti lietuvius nuo polonizacijos ir galimybę puoselėti jų autentišką kultūrą, aišku, lietuvius „perkeliant“ iš lenkiškos į rusiškąją civilizacinę orbitą. Tuo tarpu kai kurie Vilniaus švietimo apygardos [toliau VŠA – R. G.] pareigūnai tradicinio lietuvių raidyno pakeitimą kirilica suvokė kaip vieną iš šios etninės grupės bent jau dalinės asimiliacijos įrankių¹¹.

Taigi bene esminę Staliūno ir jo kolegų istorikų išvadą, „kad Rusijos valdininkai, keisdami tradicinius rašmenis lietuvių leidiniuose rusiškais, turėjo gana skirtingus tikslus“, kuo puikiausiai patvirtino čia pat išspausdinti „filologiniai Giedriaus Subačiaus tyrimai“¹². Tačiau, mano galva, buvo svarbus ne tiek tame leidinyje paskelbtų istorikų tyrimų patvirtinimas, kiek paties Subačiaus aiškiai suvokta situacija: skirtingai nei apie to tarpsnio lietuvių kalbą lotyniškais raidėmis, apie „kirilinėmis raidėmis kuriamą lietuvišką raštą, jo kalbinius aspektus“ rašyta labai mažai (p. 16). Jau minėjau, kad pildydamas šią spragą per pastaruosius metus tyrėjas išspausdino ne vieną straipsnį. Ragino ir kolegas – ne tik Venckienę, bet ir Daivą Litvinskaitę¹³. Tačiau, be abejonės, nuosekliausiai dirbta paties Subačiaus: ne tik gilintasi į lietuviškų kirilinių raštų specifiką, t. y. į pačius tekstus, bet ir stengtasi rekonstruoti jų atsiradimo, rašymo, redagavimo istoriją; gilintasi ir į tų raštų autorių bei redaktorių biografijas. Dirbta labai kruopščiai, ieškant ir randant naujų, iki šiol net istorikams nežinomų faktų, rekonstruojant arba iš naujo „atrandant biografijas“, taip kuriant savitą (bent jau Lietuvoje) žanrą – istorinę lingvistinę biografiją.

Pirmą kartą ši svarbi „vidinė“ lietuvių kirilinės kalbos istorijos pusė – ir tai ypač svarbu – dėl Subačiaus tyrimų įgauna ne tik aiškia, bet ir griežtą chronologinę seką: Stanislovas Mikuckis, Tomas Žilinskis, Laurynas Ivinskis, Jonas Krečinskis, Dmitrijus Kaširinas, Zacharijus Liackis, Andrius Poidėnas. Pirmą kartą mūsų historiografijoje ir kalbos istorijoje šiame visomis prasmėmis nelinksmame istorijos periode (vieniintelė šviesioji jo pusė – laiminga pabaiga) į pirmą vietą taip ryškiai iškeliamos ne datos, ne įstatymų aktai, ne dokumentai, ne skaičiai – kitaip tariant, ne pats proce-

¹⁰ Knygos sudarytojas, kaip ir įprasta istorikų darbuose, rašo „kirilica“, tačiau tame pačiame leidinyje spausdinamame Subačiaus straipsnyje autoriaus pageidavimu vartojamas terminas „kirilika“ (Subačius 2004, 139, * išn.). Į šią aplinkybę atkreipė dėmesį ir Roma Bončkutė. Tyrėjos manymu, nors žodis „kirilika“ ir teisingesnis, nors priimtas vartosenoje, tačiau nuo to nukentėčia knygos kokybė ir visuma: „šiam lei-

dinyje visur rašant *kirilica*, žodis *kirilika* be išplėto to paaiškinimo lieka tik netikėta inovacija“ (Bončkutė 2006, 350). Istorikai ir toliau tradiciškai laikosi „kirilicos“ termino, plg.: *Didžiosios knygnešių bylos*, 2006; Staliūnas 2009 ir kt.

¹¹ Staliūnas 2004a, 10.

¹² Staliūnas 2004a, 11.

¹³ Žr. Litvinskaitė 2005, 123–138.

sas, ne pati įvykių eiga, bet asmenybės, konkretūs veikėjai, kirilikos taikymo lietuvių kalbai atstovai.

Tačiau „pirmą kartą“ sakau su išlyga: naujausiuose tyrimuose (Michailo Dolbilovo, Dariaus Staliūno) vadinamoji biurokratinė šio periodo istorija anaipol nenuasmeninta, ji jau irgi turi savo svarbius veikėjus: ne tik Michailą Muravjovą, Ivaną Kornilovą, Aleksandrą Hilferdingą, Nikolajų Sergijevskį, bet ir mažiau ryškius, tačiau mūsų istorijai labai svarbius vardus – Nikolajų Novikovą, Ivaną Šulginą, Vasilijų Kulina (dau gumos šių ir dar kitų, iki šiol mažai žinomų valdininkų pavardes rasime ir Subačiaus knygoje). Tačiau minėtus istorikus domino ne tiek išsamios šių valdininkų – „draudimo dalyvių“ (Dolbilovo terminas) – biografijos ir asmenybės, kiek jų biurokratinis mentalitetas, iniciatyva (o laisvės jai buvo palikta gana daug), konkretūs administraciniai sprendimai vykdant rusinimo politiką. Tiesa, turime dar porą to meto istorijos įsmeninimo pavyzdžių – Tylos studija, skirtą Garšvių knygnešiams, Merkio sudarytą knygnešių ir draudžiamos to meto spaudos laikytojų registrą, fundamentalų Benjaminą Kaluškevičiaus ir Kazio Misiaus žinyną¹⁴. Tačiau tai jau vadinamoji herojinė šio laikotarpio istorijos pusė, ženkliai kitokia nei anoji (pavadinkime ją represine, biurokratine arba, vartojant čia aptariamą knygos autoriaus terminą, administracine istorija). Taigi „knygnešių laikai“, istoriko Merkio mūsų sąmonėje įtvirtintas apibrėžimas¹⁵, šiandien kalbininko Subačiaus dėka jau turi neabejotiną alternatyvą – definiciją „lietuvių kalbos ekspertų laikai“. Beje, abu pavadinimai – tiek „knygnešys“, tiek „ekspertas“ – biurokratinėje Rusijos valdininkų kalboje nebuvo vartojami. Žodžio „knygnešys“ atsiradimo laikas ir aplinkybės vis dar tiksliai nenustatyti, tad vienintelis „konkretus“ faktas – *LE* paskelbta informacija, kad 1884 metais Jonas Šliūpas pats save pavadino knygnešiu¹⁶. Žodis „ekspertas“ taip pat sugalvotas čia aptariamą knygos autoriaus, pakeitęs Merkio tyrimuose vartotą „recenzentą“¹⁷.

Taigi: trys konkretūs „imperijos administratorių Vilniuje lituanistikos patikėtiniai“ – su savo biografijomis ir savo mąstymu, tiek lingvistiniu, tiek ir politiniu, kuris neatsiejamas nuo pirmojo. Trys specifiniai Rusijos imperijos valdininkai, turėję ne tik ambicijų kopti karjeros laiptais, bet ir įgimto smalsumo, trys „lituanistinės pakraipos“ švietimo sistemos (ir ne tik jos – turiu omenyje Liackį) tarnautojai, tapę jiems negimtosios (išskyrus Poidėną) kalbos ekspertais, ir jų darbo vaisiai, ypač du svarbiausi – 1868 metais išleistas *Мокслась дэль ишмókима руссишко-летувишкось грóмятось и артымéтыкось* (toliau – *МДИ*) ir 1875 metais pirmą kartą pasirodęs *Русишкась мокслась дэль летувнику* (toliau – *РМ*). Pastarasis – „svarbiausias per visus keturis rusiškų raidžių diegimo dešimtmečius (1864–1904) imperijos vadovėlis, į kurį įsileista kirilinė lietuvių kalba“, pagrindinė knyga valstybinėse mokyklose,

14 Tyla 1991; Merkys 1994a; Kaluškevičius, Misius 2004.

15 Merkys 1994b.

16 [Balčiūnas] Švaistas 1957, 160.

17 Merkys 1994b, 84. Beje, žodis „ekspertas“ reiškia ne tik asmenį ekspertizei atlikti,

bet ir to dalyko *žinovą*. Subačiaus knygos herojus *žinovais* – tiesiogine to žodžio prasme – pavadinti būtų sunku. Be abejo, problema būtų išspręsta, jeigu žodis „ekspertas“ būtų rašomas kabutėse. Tačiau ir knygos tekstas nuo to gerokai pasunkėtų.

sulaukusi net devynių laidų (p. 19–20). Jau vien ši aplinkybė sako, kad gilintis į šių leidinių redaktorių biografijas buvo verta.

Ypač į pagrindinio, ryškiausio ir kitų tyrėjų darbuose itin retai minimo Subačiaus knygos herojaus – iš Barysavo apskrities kilusio bajoro, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje žymios Liackių giminės palikuonio, karininko, Polocko ir Maskvos kadetų korpusų bei garsiosios 1855 metais įsteigtos Mikalojaus akademijos¹⁸ auklėtinio, kurį laiką Kronštato tvirtovės karo inžinieriaus Zacharijaus Liackio. Jis – ir Kauno gubernijos Valstybės turto rūmų civilinis inžinierius, ir Panevėžio apskrities išdininkas, ir vienas iš šio miesto realinės gimnazijos statytojų, ir senojo Panevėžio dvaro savininkas. Liackis – ir oficialios lietuvių kalbos pedagogikos Rusijos Šiaurės vakarų krašte pradininkas (p. 146), ir pirmasis lietuvių kalbos mokytojas Panevėžio mokytojų seminarijoje. Beje, pastarasis faktas ypač svarbus, juolab kad vis dar pasitaiko teigiančių, jog lietuvių kalbos dėstymo šioje mokykloje pradžia sieta su Jono Jablonskio (sic!) vardu¹⁹; klystama ir dėl lietuvių kalbos pamokų skaičiaus²⁰. Ne mažiau vertingas, net pikantiškas, ir kitas Liackio biografijos faktas – 1883 metais, nors ir „ne visai savo noru“, jis tapo pirmuoju *Auszros* laikraščio numerių ir *Pranesimai lietuviszkos draugystės „Byrutės“* vertėju į rusų kalbą (p. 283).

Įdomus ir antrasis pagal spalvingumą (monografijoje jis aprašomas pirmas) veikėjas – Maskvos universiteto Moralinių ir politinių mokslų skyriaus absolventas, rusų kalbos ir literatūros (kurį laiką ir istorijos) mokytojas, Kauno liaudies mokyklų direkcijos inspektorius, 1835 metais Maskvoje išleistų rusų kalbos gramatikos pamokų (*Грамматическіе уроки Русскаго языка*) autorius, dar ir šiandien Pasvalio savivaldybėje tebestovinčio, nors ir perstatyto, Kalno dvaro savininkas Dmitrijus Kaširinas, knygos autoriaus šmaikščiai pavadintas „Liackio priešistore“ (p. 13). Ir šio valdininko, lietuvių kalbą mokėjusio „tik šiek tiek“ (p. 55), biografija monografijoje pristatyta itin nuodugniai, netgi su smulkmenomis, pavyzdžiui, kad „žydų ar prancūzų madų pavyzdžiu“ Kaširinas po smakru nešiojęs barzdelę (p. 36–37). Detalė, beje, nereikšminga tik iš pirmo žvilgsnio, nes šio valdininko, kaip, beje, ir Liackio, atvaizdo dar nerasta (p. 114). Tačiau aptikti Kalno dvaro planai, rasta ir Kaširino laiškų, kuriuose jis aprašo savo kasdienybę (p. 102–103, 108). *МДИ* autoriaus portretą pa-

18 Kitaip – Nikolajaus inžinierių akademija. Šioje vienoje prestižiškiausių imperijos aukštųjų mokyklų buvo dėstoma ne tik fortifikacija, topografija, geležinkelių statyba, braižyba, bet ir architektūra, aukštoji matematika, net mineralogija bei karo istorija.

19 Paradoksalu tai, kad pats Jablonskis atsiminimuose pirmuoju lietuvių kalbos mokytoju seminarijoje savęs nevadina, nors ir pripažįsta, kad jo paskyrimas į šią vietą daugeliui buvo netikėtas: „Panevėžio seminarijoj aš, lietuvis mokytojas ne pravo-

slavas, buvau tuomet didžiausia naujiena: visiems valdžios žmonėms buvo tat negirdėtas neregėtas dalykas“ (Jablonskis 1929, 13).

20 Plačiau apie tai žr. Subačius 2007, 301–312. Tačiau kad ir kokias dideles pastangas būtų įdėjęs šis tyrėjas, tiek senojoje (p. 117), tiek naujoje *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* nurodomas tas pats klaidingas lietuvių kalbos pamokų seminarijoje skaičius, plg. „Panevėžio mokytojų seminarija“ 2010, 390–391. Straipsnyje neminima ir pirmojo mokytojo Liackio pavardė.

gyvina ir jo palikuonių fotografijos iš asmeninio šeimos archyvo, ir Kaširinių giminės likimo aprašymas (p. 110–115). Rasti ir Kaširino mirties metrikai, įrašyti Panevėžio cerkvės metrikų knygoje (p. 114). Pagaliau ne be lietuvių kalbos eksperto proprovai-kaičių Irenos Burkauskienės ir Reginos Bielskienės pagalbos identifiukuotas ir jo kapas Gegabrostos kapinėse keli kilometrai nuo Kalno dvaro (p. 114, 115, 41 pav.). Taigi rekonstruodamas Kaširino biografiją Subačius rėmėsi ir gausiais Lietuvos bei Rusijos archyvų šaltiniais, ir menkais, bet unikaliais kadaise didelio, bet pokario suiručių beveik sunaikinto asmeninio Kaširino šeimos archyvo likučiais. „Irena ir Regina nieko nebuvo žinojusios apie savo proprosenelį Dmitrijų Kaširiną“, – rašo knygos autorius (p. 114), ir šie žodžiai daugiau nei iškalbingi. Subačiaus atliktos Kaširino biografijos rekonstrukcijos svarbą patvirtina ir faktas, kad net Merkys savo fundamentaliuose veikaluose Kaširiną mini vos kartą kitą, tik fragmentiškai apie jį rašo ir Staliūnas²¹. Daugiau dėmesio Kaširinui, tuomet Kėdainių gimnazijos rusų kalbos ir literatūros mokytojui, aktyviai dalyvavusiam „rusiškų liaudies mokyklų steigimo Kauno gubernijoje kompanijoje“, skiria tik Antanas Kulakauskas²².

Kiek blankesnis knygoje yra Panevėžio mokytojų seminarijos auklėtinio, stačiatikio, taigi jau akivaizdaus „rusinimo produkto“, itin uolaus valstybės tarnautojo ir VŠA globėjo Sergijevskio numylėtinio, trečiojo knygos herojaus, Liackio „post scriptum“ (p. 13), liaudies mokyklų, o vėliau ir minėtos seminarijos mokytojo, Liackio konkurento ir jo vietos šioje mokykloje „perėmėjo“ Andriaus Poidėno portretas. Skirtingai nei Kaširinas ir Liackis, Poidėnas neturėjo aukštojo išsilavinimo, bet (ir čia buvo akivaizdus jo pranašumas prieš minėtus kolegas) buvo gimtakalbis, nes nuo Biržų kilęs, lietuvis. Būtent šis lietuvių kalbos ekspertas, jo lituanistiniai gebėjimai kadaise padarė įspūdį Eduardui Volteriui (p. 295, 367). Ir Subačius konstatuoja, kad, lyginant su Liackiu, šio eksperto recenzijos buvo ne tik ilgesnės, bet ir konceptualesnės (p. 395). Vis dėlto Liackis kartais per pamokas prabildavęs ir lietuviškai, o Poidėnas niekada to nedarydavęs (p. 154, 398)²³. Kad ir kaip ten būtų, Poidėnas – tikras gerai istorinėje literatūroje žinomo knygnešių talkininko, Naujamiesčio uriadninko Vasilijaus *vel* Vosyliaus Poidėno (1857–1931) brolis (p. 290–291)²⁴. Faktas įsimintinas, ypač turint omenyje žodžių „knygnešys“ ir „ekspertas“ priešpriešą.

21 Merkys 1978, 82–83; Merkys 1994b, 83; Staliūnas 2004b, 96–97; Staliūnas 2004b, 100–101; Staliūnas 2007, 255, 259–260; Staliūnas 2009, 402, 404 ir kt.

22 Kulakauskas 2000, 61–63.

23 Knygos autorius remiasi Petro Būtėno perteiktais Liackio mokinio ir Poidėno įpėdinio, Panevėžio mokytojų seminarijos lietuvių kalbos mokytojo Vladimiro Lukino prisiminimais (Būtėnas 1937, 650, 651).

24 Kaip nurodo Subačius, Vasilijus Poidėnas minimas ne tik Stasio Butkaus prisimini-

muose, bet ir Tylos monografijoje bei „kapitaliniame suvestiniame“ Kaluškevičiaus ir Misiaus veikale (p. 290–291): Butkus²1938, 80; Tyla 1991, 15, 45 ir kt.; Kaluškevičius, Misius 2004, 373. Apie Vasilijų Poidėną rašo ir Merkys (Merkys 1994b, 79, 84, 91, 95). Tačiau Andriaus Poidėno brolio vardo nerandame kitame plačiais archyviniais dokumentais paremtame Merkio darbe (Merkys 1994a), nėra jo ir solidžioje Katiliaus knygoje (*Didžiosios knygnešių bylos*, 2006).

Tačiau Subačiaus knygoje šie faktai – kad ir kokie svarbūs, kad ir kaip sunkiai būtų buvę rasti²⁵ – nedominuoja; jie – tik būtinas fonas. Kaip minėjau, Subačiui labiausiai rūpi vadinamųjų ekspertų darbo vaisiai – jų rengti ir redaguoti lietuviški raštai rusiškais raidėmis. Ir tai visiškai suprantama – juk ir rašytos ne įprastos, bet lingvistinės biografijos.

Nesugebėčiau deramai įvertinti šioje knygoje pateiktos kalbinės lietuviškų kirilinių raštų analizės, tačiau neabejoju, kad tyrimas atliktas profesionaliai. Pasakysiu tik, kad Subačiaus darbas tiesiog pribloškia nepaprastu, išimtinu, o iš pirmo žvilgsnio tarytum net „perdėtu“ dėmesiu šiems tekstams: juk jie – anaipol ne literatūros, mokslo ar pedagoginės minties šedevrai, o viso labo dirbtiniai, sukonstruoti, taigi abejotinos kokybės (nors ir kruopščiai ekspertuoti) ir, žiūrint iš istorinės perspektyvos, itin trumpą gyvenimą nugyvenę kūriniai. Tačiau taip teigdama prieštaraučiau pati sau – juk, kaip sakiau, tyrėjui negali būti nereikšmingų dalykų. Juolab kai kalbama apie tokį subtilų mūsų istorijos tarpsnį. Tad tik iš pirmo žvilgsnio stebina Subačiaus išvada, kad, pavyzdžiui, Kaširino vienintelis „lituanistinis“ veikalas (p. 116), t. y. *МДИ*, yra daug sudėtingesnės struktūros, jog šis valdininkas, net pačių jo užsakovu nuostabai, formavo jį kaip visai kitokį rusų kalbos ir rašto vadovėlį (p. 50). Negana to, kad rengdamas jį spaudai Kaširinas rėmėsi bent septyniais (sic!) – būtent tiek jų rado knygos autorius – spausdintais šaltiniais (p. 43) ir kad jie toli gražu dar neapima visos knygos, nes *МДИ* yra vietų, „kurių lietuviškų šaltinių nepavyko nustatyti“ (p. 90). Tik kurį laiką stebiesi tuo, kad kiekvienas *МДИ* šaltinis aptartas atskirai, nurodant sutampančią ir besiskiriančią leksiką, aptariant kalbos formų ir rašybos išlaikymą bei koregavimą (p. 43–99).

Tas pat (galbūt net dar atidžiau, dar kruopščiau) ir analizuojant tuo metu Panevėžyje bene vienintelio „stačiatikių tikėjimo asmens, ‘iš pagrindų’ mokačio ‘lietuvių ar žemaičių tarmę’“ (p. 124), t. y. Liackio, parašytus ar redaguotus lietuviškus kirilinius kūrinius – tiek 1873 metais parengtą pirmąją oficialią lietuvių kalbos mokymo programą vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte (deja, išlikęs tik dvidešimt metų vėlesnis jos nuorašas; p. 146–154), tiek 1875 metais recenzuotą ir redaguotą vadovėlį *PM*. Šiam svarbiausiam lituanistiniam to meto oficialiosios valdžios kūriniui skirta didžiausia knygos dalis – daugiau nei šimtas puslapių (p. 158–250). Aptarta filologinė ir kalbinė *PM* istorija, itin sudėtingas šio vadovėlio redagavimas, iširtas visas jo „sluoksnynas“ (Subačius suskaičiavo bent dvidešimt skirtingos kilmės *PM* teksto lygmenų, p. 158), nusakytas „įvairių anonimų ir spėjamų rengėjų bei vertėjų indėlis“ (p. 158).

25 Vertėtų atkreipti dėmesį, kad, be Lietuvos valstybės istorijos archyvo, Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge saugomų dokumentų, tyrėjas naudoja ir Baltarusijos valstybinio istorijos archyvo Minske, Kauno apskrities archyvo, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto

bibliotekos, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos, Rusijos valstybinio istorijos archyvo Sankt Peterburge, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos ir Rusijos mokslų akademijos archyvo medžiagą.

Nepavyko rasti, kad tiek daug kartų būtų pertvarkomas koks nors kitas lietuviškos kirilikos tekstas. Pagal įdėtas pastangas pati solidžiausia Rusijos administratorių knyga jiems patiems turėjo atrodyti esąs tobulas vadovėlis, imperijos leidybos triumfas (p. 174).

Būtent šioje, Liackiui skirtoje recenzuojamos knygos dalyje, rasime ir detektyvinį elementą: remiantis ne tik archyviniais dokumentais, bet ir dedukcijos metodu identifikuojamas paslaptinę lietuviškų kirilinių raštų leidėjo Abelio Syrkino vertėjas, prisidėjęs prie ketvirtojo *PM* sluoksnio vertimo ir, kaip paaiškėja vėliau, šeštojo teksto lygmens redagavimo (p. 199–217, 235–237). Taip Subačiaus dėka greitai šiandien daugeliui vis dar egzotiško Liackio vardo į kirilinės lietuvių kalbos istoriją įrašomas ir ne mažiau įspūdingas molėtiško žydo Morducho Berko Levino vardas: „Syrkino surastą vertėją, – rašo Subačius, – toliau tikslinga vadinti Morduchu Berko Levinu, nes jo autorystė ypač tikėtina ir kitų alternatyvų nėra“ (p. 210). Aiškėja, kad Levinas prisidėjo ne tik prie *PM* leidimo, bet net ir „laikytinas pirmuoju Puškino eilių vertėju į lietuvių kalbą“ (p. 214). Taip „per Liackio biografiją“ iminama dar viena istorijos mįslė, tyrėjus jaudinusi nuo 1969 metų, kai Rimantas Sideravičius paskelbė du anksčiausius Aleksandro Puškino vertimus į lietuvių kalbą kirilinėmis raidėmis²⁶.

Apskritai kalbinė oficialiojo eksperto Liackio ir „užsislėpusio įsikišėjo“, „spaustuvės sraigtelio“ (p. 242, 248) Levino dvikova – bene įspūdingiausia Subačiaus monografijos dalis. *PM* rankraštyje palikti šių lietuviškųjų kirilinių raštų veikėjų minties ženklai leidžia vertinti ir jų kalbines intencijas, ir rašybos pomėgius, ir tarmės vartojimą, ir, žinoma, daryti apibendrinimus: „Levino kalba regisi buvusi subtilesnė už Liackio, nors būtent Liackis tapo jos vertintoju“ (p. 228); „Tokie atvejai, kaip hiperkorekcinį priešdėlių vengimas, tarsi rodytų Leviną kiek geriau jautus gyvąją kalbą ir jos poreikius, mažiau orientavusis į dirbtinai sukurtas taisykles, traukusias Liackį prie rusų kalbos rašybos“ (p. 248); „Matyt, Levinas buvo bent šiek tiek geresnis kalbos mokovas už Liackį“ (p. 248); „Apskritai *PM* didelės knygos dalies rengėjas, galutinis kalbos tvarkytojas buvo Syrkino vertėjas-redaktorius Morduchas Berko Levinas“ (p. 249). Taigi Subačiaus išvados – Liackio nenaudai. Tačiau ne tik Liackio, bet ir Jono Krečinskio, kuriam Lietuvos bibliografiniuose leidiniuose priskiriamas *PM* sudarymas. „Krečinskio nebegalima laikyti *PM* sudarytoju“ (p. 250). Sakinys lakoniškas ir griežtas, bet, žiūrint plačiau, revoliucinis – Tauragės mokytoją Krečinskį, kuriam švietimo administracija 1867–1872 metais patikėdavo didžiąją dalį lietuviškų kirilinių leidinių, keičia Molėtų žydas Levinas ir jo „pavaduotojas“ (p. 249) Panevėžio mokytojas ir išdininkas Liackis.

Taip pat kruopščiai ir su ne menkesne intriga knygos autorius aptaria ir kitas smulkesnes Liackio parašytas recenzijas: 1) trims poeto, kalbininko, sukilėlio ir policininko (sic!) Juozapo Miliausko *vel* Milevskio (pseud. Miglovara, 1845–1937) rank-

²⁶ Сидеравичюс 1969, 137–151.

raščiams, 2) garsiojo rusų publicisto, ekonomisto, verslininko ir išradėjo Ivano Posoškovo (Иванъ Тихоновичъ Посошковъ, 1652–1726) brošiūrai *Тевшишкас тестаментас Русишкам карейвюй* (vertė vyresnysis raštininkas Kiškis, perdarinėjo Silvestras Baltaramaitis), 3) ekskunigo, Suvalkų berniukų gimnazijos lietuvių kalbos mokytojo ir garsių poleminių rašinių žydu klausimu autoriaus, vieno iš „vėlyvo kirilikos taikymo lietuvių kalbai periodo“ atstovo²⁷ Ipolitо Liutostanskio (Ипполитъ Юсифовичъ Лютостанскій, 1835–1915) išverstam Levo Tolstojaus apsakymui *Ишляйси угни, не уж-гясинси* bei 4) knygyno Rygoje savininko, kalendorių leidėjo Juozapo Liaugmino (1861–po 1908) parengtam 1896 metų kalendoriui (p. 254–272, 297–310, 314–326, 379–386). Posoškovo kūrinio, dabar saugomo Rusijos valstybiniame istorijos archyve Sankt Peterburge, bei Liackio korektūrinių komentarų analizė itin vertinga, nes leidinukas arba visai nebuvo išleistas, arba tiesiog neišliko – jo nefiksuoja jokie Lietuvos bibliografiniai leidiniai (p. 297). Nuo šiol jau turėtų žymėti.

Kiek santūriau (lyginant su minėtaisiais) knygos autorius aptaria tik vadinauosius neekspertinius, t. y. viešumai skirtus, Liackio darbus, galbūt išskyrus vieną – IX Rusijos archeologų suvažiavime Vilniuje skaitytą ir atskira knygele 1893 metais Panevėžyje, Naftalio Feigenzono spaustuvėje, išleistą pranešimą *Значение Литовскаго языка въ вопросъ о происхожденіи Руси* (p. 352–362). Priežastį nuspėti nesunku, iš dalies ją nurodo ir pats Subačius: „Liackio tekstas įdomus visų pirma tuo, kad gerokai plačiau atskleidžia jo lingvistines pažiūras“ (p. 354). Apie kitus du mūsų laikus pasiekusius Liackio spaudinius – 1885 metais Panevėžyje, toje pačioje Feigenzono spaustuvėje, išleistą knygelę *Новое объяснение грозы, встьхъ трехъ родов молніи и огней Св. Эльма* ir 1894 metais laikraštyje *Виленскій вѣстникъ* paskelbtą straipsnį „Объяснение названія ‘Острая брама’“ (p. 275–280, 362–364) tai pasakyti būtų sunkiau. Tiesa, dėl lituanistinio pastarojo kūrinio pobūdžio knygos autorius, atrodo, neabejojo – ne tik dėl grynai lietuviškos rašinio tematikos, bet ir dėl kai kurių kalbinių Liackio argumentų, pavyzdžiui, kad

lietuviškas Aušros vartų Vilniuje pavadinimas esąs tikresnis (jo žodžiais, „Аўштра, или аўпра, брама“), o lenkiškasis „остра брама“ – iškraipytas, netiksliai supratus lietuvišką žodį „аштра“ (suprask, „aštri“) (p. 362).

Tačiau vadinamąją meteorologinę Liackio knygelę, nors ir rasdamas joje svarbių faktų, patvirtinančių nepaprastą autoriaus smalsumą (mano galva, ne tik prigimtinių, bet ir atsineštą iš inžinierių akademijos), jo erudiciją („Liackis neretai rėmėsi senovės mąstytojais ir įvairių amžių mokslininkais: Seneka, Dekartu, Faradėjumi ir kt.“, p. 278), Subačius apibūdino kaip „visai nesusijusią su lituanistika“ (p. 275). Galbūt norėta pasakyti: „lietuvių lingvistika“? Juk akivaizdu (ir tam didžiausias įrodymas čia recenzuojama knyga), kad ir pats Liackis, ir visa jo kūryba, taigi ir Panevėžyje leista knygelė *Новое объяснение грозы, встьхъ трехъ родов молніи и огней Св. Эльма* jau pati savaime yra „lituanistika“. Ir ne tik dėl tų kelių joje fiksuotų „grynų litua-

²⁷ Subačius 2006, 279.

nizmų“, t. y. lietuviškai užrašyto žodžio *весулаць* (p. 280), kartais minimų geografinių Lietuvos vardų, tokių kaip Panevėžys, Ukmergė, Birštonas, Anykščiai ir Šiauliai, ar aplinkybės, kad „Liackis naudojosi ne tik laikraščiuose aprašytais tolimų šalių, bet ir vietiniais Lietuvos pavyzdžiais“ (p. 278).

Andrius Poidėnas, trečiasis čia aptariamos knygos herojus-ekspertas, nors ir trumpai gyvenęs (lyginant su savo vyresniaisiais dviem kolegomis), taip pat sugebėjo pasižymėti lietuviškų kirilinių raštų recenzavimo srityje. Jo recenzijas Subačius vadina netgi conceptualesnėmis. Tačiau, bent iš pradžių, Poidėno dirbta kartu su Liackiu, todėl ir trečiasis monografijos skyrius pavadintas ne „Andrius Poidėnas“, bet „Zacharijus Liackis ir Andrius Poidėnas“. Jau Posoškovo kūrinio leidinuke Subačius pastebėjo „turbūt Andriaus Poidėno taisyčių raidžių“ (p. 300, 102 pav. parašas), beje, konstatuodamas, kad „jo rašysena kaligrafiškesnė“ (p. 301). Tačiau šie menki ir dargi tik *tikėtini* Poidėno, o ne kito asmens, taisymai tuomet, 1887-aisiais, neparodė „daug ar ypatingų jo lietuviškos kirilikos rašybos nuostatų“ (p. 311). Ilgainiui „Poidėno žvaigždei kylant“ ir jam vis giliau „kasantis į Liackio daržą“ (p. 367), taigi vis augant konkurencijai tarp šių dviejų mokytojų, o VŠA vadovybei vis labiau palaikant Poidėną, daugėjo ir jam ekspertuoti patikėtų kūrinių. Štai Poidėno skaityta Levo Tolstojaus knygelės *Кауказа невальникась* korektūra Subačiui leido pasakyti, kad korektūros skaitytojas Poidėnas gerokai skyrėsi nuo korektūros skaitytojo Liackio (p. 343).

Pirmoji savarankiška Poidėno recenzija datuojama tik 1899 metais, t. y. praėjus ketveriems metams nuo to, kai Panevėžio mokytojų seminarijoje jis perėmė Liackio lietuvių kalbos pamokas. Ši aplinkybė neatrodys tokia keista, jeigu prisiminsime, kad 1899-ieji – Liackio mirties metai. Vadinas, eksperto Liackio autoritetas buvo stipresnis nei galima įsivaizduoti po nesėkmės, patirtos IX Rusijos archeologų suvažiavime, juolab kad ir paskutinė žinoma jo recenzija datuojama 1896 metais (Juozo Liaugmino kalendoriui), jam jau nebedirbant (sic!) seminarijoje. Taigi negalima atmesti prielaidos, kad šis ketverių metų Poidėno neveiklumo laikotarpis galėjo būti tik tariamas: galbūt naujojo lietuvių kalbos mokytojo recenzijos tiesiog neišliko arba – o tai taip pat tikėtina – Subačiaus buvo tiesiog pražiūrėtos. Tačiau bent jau kol kas knygos autoriaus mintį, jog 1895 metais „Poidėnas perėmė ne tik Liackio lietuvių kalbos pamokas Panevėžio seminarijoje, bet ir neoficialaus lietuviškų tekstų eksperto pareigas“ (p. 392), būtina reikėtų koreguoti.

Kad ir kaip ten būtų, toji pirmoji šiandien žinoma autonomiška Poidėno recenzija, skirta literato, teatrolo, knygininko ir knygnešio Liudviko Jakavičiaus (1871–1941) į lietuvių kalbą laisvai išverstai Nikolajaus Gogolio pjesei *Женитьба* (lietuviškas variantas *Vestuvės*), nieko nesako apie lingvistinę recenzento mąstyseną, nes kūrinyje buvo verstas ne kirilikos, bet lotyniškais raidėmis, „[t]odėl Poidėnas net nerado reikalo recenzuoti draudžiamąją rašybą“ (p. 395). Anot Subačiaus, visas Poidėno dėmesys tą kartą buvo sutelktas į pernelyg laisvo Gogolio kūrinio vertimo kritiką (vietoje Sankt Peterburgo, pjesės veiksmo vieta Jakavičius pasirinko Panevėžį, o vietoje peterburgiečių veikėjų – panevėžiečius). Kaip šmaikščiai pastebėjo tyrėjas, taip „Poidėnas gynė ne tik Gogolio kūrinio integralumą, bet ir panevėžiečių garbę“ (p. 394).

Visai kitoks yra tais pačiais, 1899, metais datuojamas Poidėno atsiliepimas apie dar vieną Miliausko kūrinį – vadovėlį *Буквінісь*. Kaip teigia Subačius, ši recenzija „gerokai detalesnė, nei buvo įprasta Liackiui“ (p. 395), todėl knygoje jai skirta itin daug dėmesio (p. 395–402). Įvertinimui pateiktas rankraštis buvo parašytas kirilika, tačiau ir dabar Poidėnas ne tiek buvo linkęs koreguoti kalbą ir rašybą („[t]ik recenzijos pabaigoje Poidėnas priėjo prie Miliausko rašybos vertinimo“, p. 398), kiek pateikti bendrą vertinimą, t. y. aptarti šio vadovėlio autoriaus „intencijas Rusijos Šiaurės vakarų krašto politikos kontekste“ (p. 395). Kitaip tariant, Poidėno recenzijoje vyravo ne *lingvistika*, bet *politika*. O ir būti kitaip negalėjo – jau patys savaime lietuviški kiriliniai raštai buvo *politika*, jos negalėjo apeiti nei Kaširinas, nei Liackis, nors, kaip parodė Subačiaus tyrimas, būtent gimtakalbis lietuvis Poidėnas pasirodė esąs konservatyviausias (p. 402).

Kitaip tariant, kad ir kokie kilnūs būtų buvę čia recenzuojamos knygos autoriaus ketinimai rašyti tik *lingvistines* savo herojų biografijas, nebuvo galima apeiti ir jų ideologijos. Dar daugiau – būtent ši kruopšti jų kirilinių tekstų, recenzijų ir net dėstytų lietuvių kalbos pamokų turinio analizė padėjo rekonstruoti ir jų politines pažiūras. „Liackis tempė lietuvišką žodį prie rusiško“, – teigia Subačius, išanalizavęs šio eksperto parengtą 1873-ųjų metų lietuvių kalbos Panevėžio mokytojų seminarijoje mokymo programą (p. 150). „[N]egalima abejoti, – pastebi tyrėjas jau kitoje vietoje, aptardamas 1875 metais VŠA pareigūnų atliktą šio lietuvių kalbos mokytojų pamokų reviziją, – kad Liackio metodika slėpė ir politinius tikslus – surasti duomenų parodyti, kad lietuvių ir rusų kalbos yra panašios, kad lietuviams rusų kalba esanti sava. Tai kartu sugestionavo, kad ir Rusijos politika lietuviams nesanti primesta“ (p. 156). „Liackiui buvo patikusi tuo metu populiaru lyginamoji kalbotyra, jis jautėsi įkvėptas naujo darbo ir per pamokas užsiiminėjo įrodinėjimu, kad lietuvių kalbą galima atrasti rusų kalboje“, – daro išvadą, remdamasis Panevėžio mokytojų seminarijos 1874 metų ataskaita (p. 157). „Akivaizdi Liackio ideologija lietuvių tar-mėse ieškoti ryšio su rusų kalba“, – rašo ir įsigilinęs į pirmąją, 1873 metais parašytą, jo recenziją (p. 161). Arba štai toks Subačiaus pastebėjimas, atsiradęs perskaičius Liackio raportą apie Miliausko rankraščius:

Betgi Liackis, pramokęs lietuviškai, turėjo žinoti, kad istorinis rusų ir lietuvių kalbos panašumas visai nepakankamas bendrauti. Todėl kraštutinė abiejų kalbų panašumo sugestija, matyt, neatsirado dėl Liackio nesupratimo. Jis turėjo sąmoningai formuoti kalbos teoriją, derančią su politine Lietuvos, kaip senųjų rusų žemių, samprata. Lietuvius Liackis darė rusais – nors ir šiek tiek kitokiais (p. 268).

Dar griežtesnės išvados apie Poidėno mąstyseną. Šį ekspertą, remdamasis Staliūno knygoje pateiktomis žodžio *rusifikacija* reikšmėmis²⁸, Subačius nedviprasmiškai pavadino lietuvių asimiliacijos gynėju (p. 398). „Poidėnui, lietuviui, net ir kirilinė

²⁸ Staliūnas 2007, 70.

lietuvių literatūra atrodė žalinga“, – rašo tyrėjas, įsigilinęs į šio eksperto recenziją, parašytą Miliausko vadovėliui *Буквінісць* (p. 397).

Knygos įvadinėje dalyje Subačius teigia, jog šis jo darbas skirtas „kalbiniams, sociolingvistiniams, filologiniams lietuviškų tekstų kūrimo kirilikos abėcėle aspektams“ (p. 16). Tačiau giliau susipažinusi su knygos turiniu šiame apibrėžime pasigendu dar vieno žodžio – „politiniams“. Kitaip tariant, ne tiesiogiai, bet „per kalbą“, „filologiniais tyrimais“ (cituotieji Staliūno žodžiai), Subačius patvirtino tai, ką remdamiesi tik vadinamaisiais grynaisiais istorijos šaltiniais teigia ir istorikai. Tiesa, sakydama „per kalbą“ negaliu dar kartą neatkreipti dėmesio į jau minėtą aplinkybę – šios knygos autoriaus pagarbą ne tik kalbos, bet ir istorijos šaltiniui (akivaizdžiausias įrodymas – knygos gale pateiktas išpūdingo dydžio naudotų archyvinių dokumentų sąrašas). Ir čia išvelgčiau didelį šio tyrėjo pranašumą prieš kolegas istorikus, kurie dažnai „ignoruoja“ vadinamąją kalbos ar literatūros šaltinį, kitaip tariant, „palieka jį filologams“. Subačiui svarbūs jie abu: pirmasis – kaip pagrindas, kaip išeities taškas jo tyrimui, antrasis – kaip būtina sąlyga perprasti pirmajam.

2. STILIUS, ARBA KNYGOS AUTORIAUS KALBĖJIMAS. Tokia Subačiaus pozicija daug kuo lėmė ir rašymo būdą. Itin kruopščią kalbinę kirilinio teksto analizę čia pat pagyvina istorinis fonas: rankraščio ar spaudinio atsiradimo, jo likimo istorija (paprastai iki šiol niekur nefiksuota, nes nauja, archyvinė, pirmą kartą Subačiaus skelbiama), svarbi to teksto autoriaus biografijos detalė (Subačiaus rasta ne tik archyvuose, bet ir kraštotyrimėse kelionėse po memorialines knygos herojų vietas). Taip tekstas tampa ne tik „lengvesnis“, bet ir geriau įsisavinamas bei įsisaminamas.

Dar vienas Subačiaus rašymo bruožas, kurį užčiuopiau kituose jo darbuose ir kuris itin ryškus šioje knygoje: rūpestingą, nepaprastai išsamią, net kelių dešimčių puslapių apimties teksto analizę paprastai vainikuoja labai konkreti, lakoniška, dažniausiai vieno sakinio, bet tolesniam tyrimui itin svarbi išvada. Štai paskutinis sakinyš, kuris apibendrina beveik šimto (sic!) puslapių dydžio vadovėlio *PM* atsiradimo istoriją: „Krečinskio nebegalima laikyti *PM* sudarytoju“ (p. 250). Konsekvencija glausta, o esmė – turint omenyje ir ankstesnę bibliografiją, ir istoriografiją – tiesiog revoliucinė. Arba štai kitas pavyzdys – apie Liackio pasirengimą IX Rusijos archeologų suvažiavimui, apie puikų jo pranešimo įvertinimą parengiamojo komiteto posėdyje, apie pripažinimą ir jo „triumfo valandą“, suvažiavimą, kai jis „kaip lygus su lygiais“ rengėsi kalbėtis su garsiausiais Rusijos ir užsienio mokslininkais (p. 349). Ir vėl labai trumpas, bet esmę nusakantis sakinyš: „Lietuvių kalbos mokymo patirtis padėjo jam kilti“ (p. 349).

Taigi Subačiui būdingas itin pagavus, kartais net detektyvinis kalbėjimas. Be abejo, įtakos tam turėjo ir darbas archyvuose: sunkios, varginančios dokumentų paieškos, kurias gali atpirkti tik atradimo džiaugsmas. Šio džiaugsmo knygoje daug. Kaip ir jausmo, kad kartu su autoriumi eini tuo pačiu *tiesos paieškos* keliu. Be abejo, tai ir

talento žymė. Šioje knygoje Subačius tarytum susilieja su savo herojų pasauliu, gyvena jame; kartais netgi atrodo, kad gali iš anksto nuspėti tolesnius jų veiksmus ir net mintis. Be abejo, tai ne tik įgimtų gabumų, bet ir didžiulio, sunkaus darbo gavinys. Štai kad ir šis fragmentas, apie VŠA globėjo Nikolajaus Sergijevskio pageidavimą (išsakytą rašte Panevėžio mokytojų seminarijos direktoriui Stepanui Boričevskiui), kad mokytojas Liackis įvertintų Miliausko rankraštį *Литовская Азбука* (1883):

Sergijevskis prašė *atidžiai* įvertinti, *detaliai* motyvuoti ir *tučtuojau* atsiųsti. Net tarp eilučių įterpė prašymą raportuoti kuo greičiau („въ возможной скорости“). Pirmą kartą prašydamas Liackio nuomonės apie Miliausko elementorių, Sergijevskis nevar-tojo žodžių *atidžiai*, *detaliai* ar *tučtuojau*, tačiau nusivylęs paviršutiniškumu išmoko griežčiau formuluoti pageidavimus (p. 261).

Vis dėlto šiame „įsijautime“, šiame „susitapatinime“ su savo herojais, o ypač su jų tekstais, slypi ir pavojus – labai sunku išlaikyti pusiausvyrą, pernelyg nenuolti ir nuo akademizmo. Štai trys sakiniai, kuriuose tokią grėsmę įžvelgčiau:

Tuo šioje Miliausko elementoriaus byloje ir padėtas taškas. Dvi Liackio recenzijos ir politizuotas Sergijevskio laiškas Feoktistovui Miliausko rankraštį pribai-gė (p. 260).

Taisydamas Liackis buvo tikras liūtas, generolas, dominuojantis mūšio lauke. O Po-dėnas, buvęs Liackio mokinys – tik avelė, paprastas kareivis, kovojęs su klaidomis patyliukais (p. 313).

Liackio teorijos buvo pavadintos visiškai nemokslinėmis ir net vaikiškomis. Iš įsi-vaizduotų mokslo aukštumų Liackis buvo nusviestas ant žemės ir pašluotas po kili-mu (p. 351).

Pasakyta vaizdingai, bet ir kiek šiurkštakai, gal net vulgariai. Tokių vietų knygo-je nedaug.

Tačiau jeigu tektų nurodyti ne tik turinio, bet ir stiliaus prasme tobuliausią šios monografijos dalį, neabejodama pasakyčiau, kad tai jos „Pabaiga“. Prisipažinsiu, iš pradžių sutrikau – toks solidus darbas ir toks „neakademinis“ finalas. Bet netrunki įsitikinti, kaip kruopščiai ši knygos dalis apgalvota, kiek ir *kokių* (sic!) minčių į ją sudėta, kad, pagaliau, tik *tokia* pabaiga ir tinka šiai knygai. Galbūt tik su viena ne-didele pastaba: manau, kad šį monografijos apibendrinimą vertėjo pavadinti ne „Pa-baiga“, bet stipresniu graikišku žodžiu „Epilogas“. Sakau tai, turėdama omenyje tos knygos dalies turinį. Galbūt tokia ir buvusi pirminė autoriaus mintis, tačiau vengta pasikartojimo – juk vienas iš paskutiniųjų monografijos skyrelių pavadintas „Zacha-rijaus Liackio epilogas“ (p. 387–389)?

Bet kuriuo atveju į čia aptariamą knygą žiūriu – ir turiu tam pagrindo – ne tik kaip į mokslo veikalą, bet ir kaip į žodžio meno kūrinį. Juk kaip dar, jeigu ne „epi-logu“ būtų galima įvardyti tuos du ryškiausius šios dalies siužetus: „nuvargusia netvirta“ Sergijevskio ranka 1900 metais Liaudies švietimo ministrui Nikolajui Bo-golepovui rašytą raštą, kuriame, nors ir nujausdamas artėjančią rusų kalbos raidžių

vartojimo lietuvių kalboje panaikinimą, iš paskutiniųjų „gynė didįjį savo gyvenimo triūsą“, „bandė įrodinėti rusiškų raidžių lietuvių kalbai svarbą“, kuriame sakė, kad „lietuvis valstietis buvo patikėjęs rusiška mokykla“ (p. 403–405), ir dar įspūdingesnį – knygoje pacituotą bei pakomentuotą pasvaliečio Petro Survilo iš Jungtinių Amerikos Valstijų giminėms į Lietuvą 1907 metų gruodžio 3 dieną, t. y. praėjus trejiems metams po lotyniškos abėcėlės sugražinimo, vis dar kirilikos raidėmis (sic!) rašytą laišką. „Niekas jau nereikalavo rašyti rusiškais raidėmis, ir vis dėlto Survilas pasirinko jas“ (p. 406). Tačiau – ir tai itin svarbu – kirilika Survilas laiškus rašė neilgai, nors mokydamasis valstybinėje mokykloje prie rusiškų raidžių buvo labiau pripratęs. Du paskutinius, 1909-ųjų metų, laiškus į Pasvalį jau siuntė rašytus lotyniškais raidėmis²⁹. Galbūt šią permainą lėmė Survilo adresato (adresatų) gebėjimas skaityti tik lotyniškais raidėmis³⁰, galbūt būta ir kitų priežasčių, tačiau akivaizdu viena – šio kalbos projekto, kuriam buvo įdėta tiek daug pastangų, poveikis buvo trumpalaikis. Negana to: tą rodo ir visi trys kirilika rašyti Survilo laišškai – minimali buvo ir žymiojo *PM* įtaka. „Atrodo, – rašo čia aptariamoms knygos autorius, atidžiau pažvelgęs į šių laiškų ortografiją, – jis [Survilas – R. G.] rašė savaip, nekreipdamas dėmesio į ilgą mokymo rašyti iš *PM* tradiciją“ (p. 406).

Taigi šiuose dviejuose pavyzdžiuose – nuolatinio monografijos veikėjo, net tris dešimtmečius VŠA valdžiusio pareigūno, švietimo ideologo Sergijevskio liaudies švietimo ministrui rašytame dokumente ir tik paskutiniuose knygos puslapiuose pasirodančio mažai kam žinomo pasvaliečio ūkininko ir emigranto, bet šio aukšto valdininko ir jo komandos kurtos mokyklos „produkto“ Survilo laiškuose – atsispindi ne tik kirilikos lietuvių kalbai projekto trumpalaikiškumas, bet ir jo absurdiškumas, o tam tikra prasme ir jo vykdytojų dramatiškumas. Ir tai iškalbingiau už bet kokias kanonines išvadas. Knygos turinys, jos vidus, jos stilius diktuoja ir jos pabaigą. Šiuo atveju darma buvo išlaikyta.

3. TOBULYBĖS RIBOS. Po to, kas buvo pasakyta, sunku rašyti apie tai, kas recenzuojamoje knygoje kelia abejonių ar tiesiog tobulintina. Dauguma mano išsakytų pastabų bus diskutuotinos, tačiau norėčiau pasinaudoti proga ir išsakyti tai, kas, manau, rūpi ne vienam XIX amžiaus tyrėjui. Todėl kai kurios mintys bus bendrojo pobūdžio, o kai kurios – skirtos tik Subačiaus monografijai. Tačiau visos jos kilo skaitant būtent ją.

Kadangi į šią knygą žiūriu ne tik kaip į mokslo tyrimą, bet ir kaip į kūrinį plačiąja prasme, turiu dvi pastabas. Pirmoji – dėl kai kurių „Pratarmės“ ir „Įvado“ minčių pasikartojimo. Žinau, kad tokia monografijos autoriaus pozicija, tokia jo rašymo maniera būdinga ir kitiems jo darbams, tačiau ši kartą mane ji glumina ir net perša mintį apie prastą teksto redakciją. Antroji pastaba tam tikra prasme susijusi su pirmąja, nes taip pat apie pasikartojimą – nors ne tik apie jį. Knygos autorius tiek archyvinių, tiek spausdintų šaltinių bei monografijų citatas pateikia tik originalo kalba.

29 Žr. Tamošiūnaitė 2010, 157–182.

30 Tamošiūnaitė 2010, 179.

Žinoma, tai knygą daro ne tik solidesnę, bet ir įtaigesnę, o turint omenyje archyvinius šaltinius – padeda gana autentiškai rekonstruoti to meto atmosferą. Negana to, ši knyga – tai pirmiausia *lingvistinis* tyrimas. Tad kalbu ne apie pačias archyvinių dokumentų citatas (jos rusų kalba), bet apie autoriaus pomėgi čia pat perpasakoti jų turinį savais žodžiais. Galbūt taip siekiama įtvirtinti mintį, galbūt – pagelbėti nemo-kantiems rusų kalbos, bet akivaizdu, kad knygos tekstas gerokai pasunkėja, jis be-reikalingai apkraunamas. Kartais persistengiama cituojant ir šiandieninių lietuvių autorių knygas – turiu omenyje Staliūno monografiją (2007). Nėra reikalo ir net ne-tikslu cituoti anglišką (p. 116, 118, 157 ir kt.), o ne lietuvišką šios *lietuviškai* parašytos knygos tekstą, juolab kad ir pats Staliūnas rašo, jog naujasis, lietuviškasis, knygos variantas iš esmės nesiskiria nuo pirmojo – angliško leidimo, „taigi knyga yra tokia pati, kokia ji buvo parašyta 2006 m. rudenį“³¹.

Į akis krinta ir tai, kad kai kurių ne lietuvių kalba leistų ar rašytų leidinių, straips-nių, grožinės literatūros kūrinių ar rankraščių, taip pat periodinių leidinių pavadi-nimai į lietuvių kalbą yra išversti, pavyzdžiui: „Грамматические уроки Русского языка (*Rusų kalbos gramatikos pamokos*)“ (p. 38); „Руководство къ изучению Русско-литовской грамоты (*Vadovėlis rusų-lietuvių raštui mokytis*)“ (p. 158); „Русская зима‘ (*Rusiška žiema*)“ ir ‘Сказка о рыбаке и рыбке‘ (*Pasaka apie žvejį ir žuvelę*)“ (p. 214) ir kt., tačiau kitų – visai neversti (p. 276, 278, 297 ir kt.). Be to, visuomet derėtų pirma ra-šyti autentišką rankraščio ar leidinio pavadinimą, o tik po to – jo vertimą. Čia galima nurodyti kad ir Liackio knygelę *Новое объяснение грозы, встьхъ трехъ родов молниі и огней Св. Эльма*. Minėdamas šį leidinį Subačius prioritetą atiduoda verstiniam jo pavadinimui *Naujas audros, visų trijų žaibo rūšių ir Šv. Elmo ugnių išaiškinimas* (p. 275), o originalui prioritetą atiduoda tik iliustracijos parašuose (p. 277, 96 pav.; 279, 97 pav.). Puškino poemos *Евгений Онъгинъ* apskritai nurodomas tik lietuviškas, t. y. verstinis, pavadinimas (p. 214). Knygos autorius nenuoseklus ir minėdamas laikraščio *Auszra* pavadinimą – tai jį rašo originaliai (p. 282), tai transkribuoja (p. 281, 283).

Pasigesčiau precizijos ir įvardijant kai kurias valdžios, mokslo, švietimo instituci-jas bei pareigybes. Tikslus vienos svarbiausių to meto Kauno gubernijos švietimo įstaigos pavadinimas – Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcija (orig. „Дирекція народныхъ училищъ Ковенской губерніи“), savo ruožtu Minsko gubernijos – Minsko gubernijos liaudies mokyklų direkcija (orig. „Дирекція народныхъ училищъ Минской губерніи“), o viena reikšmingiausių pareigybių toje įstaigoje buvo Kauno (atitinkamai Minsko) gubernijos liaudies mokyklų inspektorius (orig. „Инспекторъ народныхъ училищъ Ковенской [arba „Минской“ – R. G.] губерніи“). Tačiau šioje knygoje paprastai rašoma „mokyklų direkcija“, „mokyklų direkcijos inspektorius“ (p. 22, 24, 100, 168, 186, 337, 420 išn. ir kt.) ir tik Nikanoras Saveljevas įvardijamas teisingai, t. y. kaip „Kauno liaudies mokyklų direkcijos“ vadovas (p. 158). Iš pirmo žvilgsnio tai tik niuansas, tačiau „liaudies mokykla“ buvo specifinė to meto švietimo įstaiga, kitokia nei kitos tos sistemos mokyklos, todėl žodis „liaudis“ čia svarbus.

³¹ Staliūnas 2009, 8.

Kita vertus, tik liaudies mokykloms ir buvo sukurtos direkcijos – ir čia silpnoji mano argumento pusė.

Kad ir kaip ten būtų, reikėtų rašyti ne „Panevėžio pedagogų taryba“ (p. 174), bet „Panevėžio mokytojų seminarijos pedagogų taryba“ arba tiesiog – „pedagogų taryba“. Šiandien istorikai jau rašo ne „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvaro maršalka“ (p. 129), bet „maršalas“. Pirmenybę visada teikčiau – bent jau minint pirmą kartą – istoriškai nusistovėjusiems specifiniams pavadinimams, tokiems kaip „konviktas“, „kadetų korpusas“, o ne bendriniais, nors ir teisingai prasmę perteikiantiems žodžiams „bendrabutis“, „kadetų mokykla“ (p. 29, 135). Šį kartą, nusižengdama principui visuomet ieškoti kuo autentiškesnio, originalui artimiausio lietuviško atitiktens, pirmenybę atiduočiau mūsų mokyklos tradicijai ir net paprasčiausiai logikai, tad primygtinai siūlyčiau rašyti ne „Kauno moterų gimnazija“ (orig. „Ковенская женская гимназія“, p. 100), bet „Kauno mergaičių gimnazija“, ne „Vilniaus Marijos aukštesnioji moterų mokykla“ (orig. „Виленское Маріинское высшее женское училище“, p. 276), bet „Vilniaus Marijos aukštesnioji mergaičių mokykla“, juolab kad čia pat teisingai rašoma „Suvalkų berniukų gimnazija“ (p. 315), o ne „Suvalkų vyrų gimnazija“ (orig. „Сувалкская мужская гимназія“).

Vilniuje veikė tik Lietuvos dvasinė seminarija – specialiojo mokslo įstaiga stačiatikiams, tuo tarpu Maskvoje – ir dvasinė seminarija, ir dvasinė akademija. Pastarojoje buvo įgyjamas aukštasis išsilavinimas, tad jau skaitydama knygą spėjau, kad VŠA globėjas Sergijevskis bus studijavęs ir kurį laiką dirbęs ne Maskvos dvasinėje seminarijoje (sic!), o Maskvos dvasinėje akademijoje (p. 119, 162 išn.). Priešingu atveju apie aukštąjį jo išsilavinimą nebūtų nė kalbos. Ir iš tikrųjų, patikrinusi šaltinį, iš kurio buvo semtasi žinių apie šią itin svarbią Sergijevskio biografijos detalę, įsitikinau, kad knygos autorius suklydo arba tiesiog neteisingai nurašė. „Высшее образование онъ получилъ въ Московской духовной академіи [sic!], гдѣ окончилъ курсъ по первому разряду“, – teigiama anonimino autoriaus rašytame buvusio VŠA globėjo nekrologe³². Kad ir kas būtų buvęs šio rašinio autorius, jis turėjo puikiai žinoti senatoriaus Sergijevskio biografiją. Tuo tarpu Liackio uošvis Afanasijus Kovalevskis tikrai studijavo Lietuvos dvasinėje seminarijoje: p. 254 priešpaskutinėje skyrelio „2.9. Jelena Liackaja (1878)“ eilutėje greičiausiai bus įsivėlusį korektūros klaidą, turėtų būti: ne „baigė Vilniaus dvasinę akademiją 1845 metais“, bet „baigė Vilniaus dvasinę seminariją 1845 metais“.

Remdamasis tokio pat pobūdžio šaltiniu, tik šį kartą jau Sergijevskio pavaldinio Liackio nekrologu, Subačius pateikia įdomų faktą, kad pastarasis „susirašinėjo su Žemės ūkio ministerija, buvo jos narys korespondentas“ (p. 278). Beje, minėtame šaltinyje rašoma: „и въ теченіе многихъ лѣтъ состоялъ членомъ-корреспондентомъ отдѣла сельскаго хозяйства при министерствѣ земледѣлія“, t. y. buvo Žemdirbystės (sic!) ministerijos Žemės ūkio skyriaus narys korespondentas (p. 276). Šį kartą abiem atvejais 1837 metais įkurtos ministerijos pavadinimas nurodytas netiks-

32 [Anonimas] 1899, 177.

liai: beveik šešis dešimtmečius ji vadinosi Valstybės turtų ministerija (orig. „Министерство государственныхъ имуществъ“) ir tik 1894 metais buvo pervadinta į Žemdirbystės ir valstybės turtų ministeriją (orig. „Министерство земледѣлія и государственныхъ имуществъ“). Nėra aišku, kada Liackis pradėjo susirašinėti su šia žinyba, bet galima spėti (tai rodo ir žodžiai „въ теченіе многихъ лѣтъ“), kad dar iki jos reorganizavimo. Nėgana to, aplinkybė, kad nekrologe vadinamas nariu korespondentu, sako, kad jis galėjęs priklausyti specialiam šios ministerijos padaliniiui, vadinamajam Mokslo komitetui (orig. „Ученый комитетъ“). Šis komitetas tikrai turėjo narius korespondentus, „renkamus iš asmenų, garsių savo žiniomis arba turinčių patirtį administracinėje ir ūkinėje veikloje, taip pat tokių, kurie savo veikalais yra toje srityje ypač pagarsėję“³³. Mokslo komitetas visuomet galėjo kreiptis į juos patarimo. Narius korespondentus tvirtindavo pats ministras³⁴.

Bet šiuo atveju ne tiek svarbu ministerijos pavadinimas, kiek atsiradusi galimybė dar išplėsti ir taip jau plačią Liackio veiklos apimtį, kalbėti apie jo autoritetą ne tik vietos, bet ir aukščiausiame imperijos biurokratiniame aparate. Kitaip tariant, iš pirmo žvilgsnio nereikšmingas faktas suteikia naujų spalvų ir taip spalvingai Liackio biografijai. Beje, skaitydama šią knygą pagalvojau, kad dabar Subačiaus dėka jau galime drąsiai teigti, jog greta Pijaus, Konstantino ir Eustachijaus Tiškevičių, greta garsiojo šubravco Ignacijaus Šidlovskio Liackis – pati ryškiausia iš Barysavo apskrities kilusi XIX amžiaus asmenybė. Visai įmanoma, kad bent jau su broliais Tiškevičiais jam teko ir asmeniškai susitikti. Pagalvojau ir apie kitą aplinkybę: Konstantinas Tiškevičius, 1857 metais mokslo tikslais plaukdamas Neries upe, labiausiai apgailestavo dėl to, kad nemoka lietuvių kalbos, tuo tarpu trisdešimčia metų jaunesnis jo kraštietis Liackis (Tiškevičius gimė 1806-aisiais, o Liackis – 1836-aisiais) tą kalbą jau buvo išmokęs taip, kad buvo pakviestas tapti jos ekspertu. Todėl recenzuojamos knygos autoriui patarčiau būtinai dar kartą paskaityti arba bent rankose palaikyti, *de visu*, o ne elektroniniame Lenkijos nacionalinės bibliotekos kataloge apžiūrėti (p. 133, 197 išn.) 1847 metais Vilniuje brolių Tiškevičių iniciatyva išleistą knygą *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, przemysłowo-handlowym i lekarskim, z dodaniem wiadomości: o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gustach, zabobonach i t. d.* Ne tik todėl, kad joje minimas Liackiams priklausęs Seliščės dvaras (p. 132–133), bet pirmiausia todėl, kad iš tos knygos galima susidaryti vaizdą apie ekonominį, socialinį, kultūrinį ir net intelektualinį gimtojo Liackio krašto gyvenimą, neabejotinai turėjusį poveikio ir jo pasaulėjautai.

Dar viena mintis „Liackio tema“. Kuo labiau gilinausi į čia aptariamą knygą, tuo labiau kilo abejonė, ar autorius nebus suklydęs parinkdamas jai pavadinimą, – kitaip tariant, ar neturėtume jame matyti tik Liackio pavardės? Juk visas knygos siužetas tik ir sukasi apie šį svarbiausią jos herojų. Prisiminkime gražų Subačiaus pastebėjimą: Kaširinas – tik Liackio „įžanga“, o Poidėnas – tik jo „epilogas“. „Knygos idėja ėmė

33 „Учреждение Министерства государственныхъ имуществъ“ 2007, 579.

34 „Учреждение Министерства государственныхъ имуществъ“ 2007, 579.

formuotis kaip kalbinė Zacharijaus Liackio (1836–1899) biografija“ – toks ir pirmasis Subačiaus monografijos sakiny (p. 10). Ne kuo kitu, bet šiandieninių panevėžiečių refleksijomis „Liackio tema“ ši knyga ir baigiama (p. 408).

Grįždama prie kai kurių diskutuotinių knygos pusių, visų pirma joje vartojamų terminų, pirmiausia atkreipčiau dėmesį į XX amžiaus 2–3-uoju dešimtmečiais tiek mokslo, tiek popularioje spaudoje išplitusį, o vėliau Meilės Lukšienės ir kitų švietimo istorijos tyrėjų perimtą ir taip dar kartą įtvirtintą „valdinės mokyklos“ (p. 20, 103, 406 ir kt.) pavadinimą. Manau kad šie pažodžiui iš biurokratinės rusų kalbos išversti žodžiai (orig. „казенная школа“) mokslo tekste gali būti vartojami tik kaip sinonimas kitam, neutralesniam, „valstybinės mokyklos“ pavadinimui. Rusijos imperijos laikais egzistavo dvi pagrindinės švietimo įstaigų rūšys: valstybinės ir privačios (joms priklausė ir nelegalios, vadinamosios slaptosios) mokyklos. Greta jų dar būta ir trečiosios – konfesinės mokyklos, tačiau ji anaiptol nedomino. Suprantama, „valdinė mokykla“ taip pat reiškia valdžiai, valstybei priklausomą, iš jos išdo išlaikomą įstaigą. Antra vertus, bent jau lietuvių kalboje, šis žodis turi ir neigiamą, politinių aplinkybių nulemtą atspalvį, suprask, svetima, ne mūsų mokykla (kažkas panašaus į niuansą tarp „Rusijos imperijos“ ir „carinės Rusijos“). Kaip jau minėjau, ši „terminija“ tinka beletristiniam, literatūriniam, bet ne mokslo kūriniui.

Panašus niuansas – tik šį kartą be politinio atspalvio – ir dėl valstybės švietimo reikalus administruojančios žinybos pavadinimo. Pažodinis vertimas į lietuvių kalbą – „Liaudies švietimo ministerija“ (orig. „Министерство народного просвещения“), tačiau labai dažnai, ypač pastaruosiu metu, tiek istorikai (išimtis – Kulakauskas³⁵ ir Merkys³⁶, nuosekliai vartojantys autentišką pavadinimą³⁷), tiek ir jų kolegos šią žinybą dažniausiai vadina tiesiog „Švietimo ministerija“, argumentuodami tuo, kad rusiškas žodis „народ“ gali reikšti ne tik ‘liaudį’, bet ir ‘tautą’, taigi vargu ar įmanoma rasti tikslų lietuvišką atitikmenį³⁸. Paradoksalu, tačiau dėl žodžių „народная школа“ vertimo tokių abejonių nekyla – ir verčiama, ir mokslo darbuose rašoma tik „liaudies mokykla“³⁹. Čia recenzuojamos knygos autorius šiuo klausimu nėra nuoseklus: dažniausiai rašo „Švietimo ministerija“, „švietimo ministras“ (p. 20, 119, 162 išn., 174, 177, 349 ir kt.), bet kartais ir – „Liaudies švietimo ministerija“, „liaudies švietimo ministras“ (p. 121, 158, 167).

³⁵ Kulakauskas 2000.

³⁶ Merkys 2004b.

³⁷ Paskutiniame, jau po mirties pasirodžiusiame žymaus XIX amžiaus istoriko Vėbros darbe taip pat rašoma tik „Liaudies švietimo ministerija“ ir „liaudies švietimo ministras“ (Vėbra 2001, 37, 38). Nors publikuodami šį veikalą leidėjai vadovavosi autoriaus valia, negalima atmesti prielaidos, kad ši precizija galėjo būti ir knygos redaktorės Loretos Urtės Urbaitės nuopelnas, nes savo ankstesniuose tyrimuose is-

torikas rašo „Švietimo ministerija“ (plg. Vėbra 1990, 39). Beje, minėtame paskutiniame Vėbros darbe prioritetas atiduodamas ir terminui „valstybinė mokykla“ (Vėbra 2001, 37).

³⁸ Taip pat žr. Staliūnas 2000, 14, 24 išn.

³⁹ Tiesa, kartais istorikai visai be reikalo, bet, matyt, turėdami omenyje šios mokyklos paskirtį ir kokybę, rašo „vadinamoji liaudies mokykla“ (Staliūnas 2005, 94, 95, 97 ir kt.).

Minėdama šios knygos terminiją negaliu aplenkti ir žodžio „administratorius“. Tai dažniausiai – greta žodžio „ekspertas“ – knygoje sutinkamas Rusijos valdžios atstovus Lietuvoje apibūdinantis vardas. Nors man ne prastesnis atrodo ir tradicinis žodis „pareigūnas“, manau, kad ilgainiui Subačiaus pasiūlytas „administratorius“ pasklis ir plačiau – taip pat ir po istorikų tekstus. Svarbu, kad būtų tinkamai vartojamas, nes ne kiekvienas Rusijos imperijos valdininkas buvo ir administratorius. Nepastebėjau, kad šios knygos autorius būtų suklydęs. Šis žodis gerokai patrauklesnis negu įprasti, bet griozdiški: „administracijos atstovas“, „administracinė valdžia“ ar net „rusų administracijos atstovas“; be to, ir konkretesnis už žodį „administracija“. O būtent jie, ir dar keletas kitų – „imperijos valdininkai“, „imperijos valdžia“, „vietos valdžia“, „vadovaujantys VŠA valdininkai“, „švietimo sistemos pareigūnai“ arba tiesiog „valdininkai“ ar net „biurokratai“ – dažniausiai ir vartojami istorikų darbuose.

Tačiau autorius klysta vartodamas kai kuriuos geografinius vardus. Jau senokai spaudoje rašoma ne „Bobruiskas“, bet „Babruiskas“ (p. 29, 31, 32, 33 ir kt.), ne „Borisovas“, bet „Barysavas“ (p. 123, 128, 131, 185 išn., 132, 133 ir kt.), ne „Molodečnas“, bet „Maladečina“ (p. 119, 161 išn., 130), ne „Radoškovičiai“, bet „Radaškonys“ (p. 130), nei „Gaina“, bet „Aina“ (p. 130, 133) ir kt. Savo ruožtu nemanau, kad lenkiškus vietovardžius būtina rašyti originalo kalba – beveik visi jie dėl bendros mūsų šalių istorijos jau nusistovėję lietuvių istoriografijoje, taip pat ir tokie kaip Chelmas ar Lovičius (p. 101, 102). Galbūt knygos autorius turėjo savo logiką, savo taisykles, tačiau jos nebuvo paaiškintos. Rašyčiau ir „Lenkijos Karalystė“, o ne „Lenkijos karalystė“ (p. 101), t. y. abi didžiąsias raides – taip pat kaip ir „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“.

Pabaigoje paminėsiu keletą smulkių dalykų. 1835–1850 metais Baltarusijos švietimo apygardą globojo ne „Everastas Gruberas“ (p. 31, 40, 41), bet Evarestas Gruberis (Эварестъ Андреевичъ Груберъ, 1792–1859), be kita ko, vėliau tapęs ir tikruoju Laikinosios Vilniaus archeologijos komisijos nariu. Pasvarstyčiau (nors turbūt jau ir vėlu) ir dėl eksperto Poidėno vardo: galbūt vertėjo vartoti pilną jo variantą „Andriejus“, o ne trumpinį „Andrius“. Vis dėlto būtent toks vardo variantas būdavo paplitęs ir Subačiaus pirmtakų darbuose. Ir dar dėl vieno asmenvardžio rašybos. Knygos autorius (kaip, beje, ir ne vienas kitas tyrėjas) rašo „Janis Spruogis“ (p. 296, 297, 380 išn., 333, 362), t. y. latvišką šio archyvaro, archeografo, folkloristo, istoriko, latviškų knygų cenzoriaus vardo ir pavardės variantą. Pripažindama visus šio asmens nuopelnus latvių kultūrai, bet turėdama omenyje *istorinį kontekstą*, šio valdininko politines pažiūras, imperinį, rusiškąjį, šovinizmą (net ir Poidėnas prieš jį tik nykštukas) – kitaip tariant, „teisybės vardan“, juolab kad plačiaja prasme jis buvo Subačiaus knygos herojų aplinkos žmogus, – rašyčiau „Ivanas Sprogis“ (orig. „Иванъ Яковлевичъ Спрогисъ“), o žodžius „Vilniaus archyvaro latvio Janio Spruogio“ keisčiau į „latvių kilmės Vilniaus archyvaro Ivano Sprogio“ (p. 333).

Taip pat tiksliau būtų rašyti ne „1863 metų sukilimas“ (p. 30, 31, 119, 161 išn.), bet „1863–1864 metų sukilimas“, ne „Rusijos IX archeologų suvažiavimas“ (p. 21,

347–362 ir kt.), bet „IX Rusijos archeologų suvažiavimas“. Beje, 2009 metais paskelbtame rašinyje tyrėjas taip ir rašo: „IX Rusijos archeologų suvažiavimas“⁴⁰.

Šioje Subačiaus knygoje matydama nepaprastą autoriaus pagarbą tiek kalbos, tiek ir istorijos šaltiniui, rašyčiau ne „Literatūros ir šaltinių sąrašas“, bet „Šaltinių ir literatūros sąrašas“, dar tiksliau – „Spausdintų šaltinių ir literatūros sąrašas“, nes priešingu atveju atskirai pateiktą „Archyvinių dokumentų“ sąrašą tektų integruoti į bendrą registrą, o tai, beje, būtų visai logiška. Pagirtina, kad knygos autorius pateikė „Bibliotekų ir archyvų santrumpų“ sąrašą⁴¹, bet pasigedau tyrime naudotų archyvinių fondų, taip pat knygų lentelių bei iliustracijų registrų.

Keletas žodžių apie iliustracijas ir estetinę knygos išvaizdą. Paveikslų gausa Subačiaus monografijoje tikrai įspūdinga – jų net 131. Svarbu ir tai, kad dauguma iliustracijų – unikalios, archyvinės, anksčiau neskelbtos. Tai pirmas toks kirilinei lietuvių kalbai skirtas tyrimas, kuriame tekstas ir iliustracija – lygiaverčiai knygos dalyviai. Bent jau toks buvo autorius sumanymas. Tačiau jis nebuvo iki galo įgyvendintas: dažnai puikūs ir itin reti paveikslai neišryškinti, neatskleisti visu savo unikalumu, kitaip tariant, „netarnauja jam“, nors kai kurie iš jų savo įtaiga, juose pateikta informacija galėtų būti netgi stipresni už pačius žodžius. Žinau, kad iliustracijos ir teksto harmonija pasiekama tik didelių pastangų dėka (dailininkas Alfonsas Žvilius, make-tavo Saulius Juozapaitis), o ir knyga – anaipol ne tik „susiūti popieriaus lapai, kuriuose išspausdinti kokie nors tekstai“⁴². Bet čia jau tektų diskutuoti su pačiu LKŽ.

4. IR KRYŽIUOČIAI TURĖJO VARDUS. Tokios būtų redakcinės ir kelios diskusinės pastabos, perskaičius šį visomis prasmėmis puikų, novatorišką ir tikrai naujos kartos kūrinį. Giedriaus Subačiaus monografija – ne tik svarbus įnašas į lietuvių kalbos, spaudos draudimo lotyniškais rašmenimis, pagaliau lituanistinės lingvistinės minties, bet ir į Lietuvos švietimo, Panevėžio mokytojų seminarijos, o plačiaja prasme ir Panevėžio miesto istoriją. Ši knyga, kaip rodo ir jos „Pratarmė“, – daugelio žmonių, ypač panevėžiečių, geranoriškos pagalbos rezultatas. Stebėtinas autoriaus gebėjimas tuos žmones suburti, sutelkti bendram darbui. Knygos atsiradimui, atrodo, „pritarė“ net patys jos herojai – turiu omenyje kone mistišką ilgai Panevėžio stačiatikių kapinėse ieškoto Zacharijaus Liackio kapo atsivėrimą 2007-aisiais, 108-ųjų jo mirties metinių išvakarėse (p. 10–11).

Monografija turi ir dar vieną privalumą, kurį tiesiog būtina paminėti. Ši knyga – tai ženklus postūmis rekonstruojant tuomet, XIX amžiaus Lietuvoje, itin svarbų, bet iki šiol tik fragmentiškai tirtą ypatingo Lietuvos visuomenės sluoksnio – valdininkijos, valstybės tarnautojų, kuriuos šių dienų tyrėjai priskiria prie to meto inteligentijos, pasaulį⁴³. Ne tik atkuriant valstybės tarnautojų, tarp jų ir pedagogų, švietimo sistemos

40 Subačius 2009, 305–322.

41 Nuo 2009 metų Lietuvos mokslų akademijos biblioteka jau turi kitą pavadinimą – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevs-

kių biblioteka, taigi ir kitą trumpinį: ne „LMAB“, bet „LMAVB“.

42 LKŽ VI 240.

43 Žr. Bairašauskaitė 2011, 376–377.

darbuotojų kasdienybę, jų buitį, t. y. jų viešąją ir privačią erdvę, bet ir tiriant specifinį šios biurokratinės Lietuvos visuomenės segmentą, turėjusį ir literatūrinių, mokslinių, kitaip tariant, intelektualinių aspiracijų. Jau kiek anksčiau buvo pristatytas aukštas Rusijos imperijos administratorius, Vilniaus žandarų valdybos viršininkas, prozininkas, dramaturgas Vasilijus von Rothkirchas *vel* Rotkirchas (Василий фонъ Роткирхъ, 1819–1891), aistringai domėjęs lietuvių mitologija⁴⁴. Buvo rašyta ir apie kitą valdininką – muitininką, pašto tarnautoją, Druskininkų mineralinių vandenių prižiūrėtoją, mokytoją, Vilniaus viešosios bibliotekos darbuotoją Carlą von Schmithą (Карль фонъ Шмитъ *vel* Шмидтъ *vel* Шмиттъ, [~1795–1797]–1876⁴⁵), puoselėjusį idėją išspausdinti lietuvių mitologijos ir archeologijos raritetų albumą *Necrolithuanica*, asmenį, atstovavusį „rusiškajam“ Lietuvos mokslui I Rusijos archeologų suvažiavime Maskvoje – beje, taip pat nesėkmingai kaip ir Liackis IX, vykusiame Vilniuje⁴⁶. Ir štai dabar Subačiaus dėka matome dar tris XIX amžiaus Rusijos imperijos tarnautojus, turėjusius ambicijų ir drąsos brautis į lietuvių lingvistikos sritį. Kitaip tariant, šią knygą galima vertinti ir kaip svarų įnašą į intelektualinę XIX amžiaus Lietuvos minties, o plačiąja prasme – ir Lietuvos kultūros, istoriją. Kaip minėjau, apie kūrybinius šių valstybės tarnautojų siekius rašyta mažai. Paprastai jie vykdė administratorių (tik kai kurie iš jų, pavyzdžiui, von Rotkirchas, ir patys buvo administratoriai) užsakymus, tačiau akivaizdu, kad tai buvo mokslui, literatūriniam darbui neabejingi asmenys, negana to, suvokę save kaip naujos, rusiškosios, kultūros šiame krašte nešėjus ir kūrėjus. Recenzuojamoje knygoje aprašomas šiuo požiūriu dėsningas epizodas – Dmitrijaus Kaširino noras turėti garsiojo VŠA globėjo Ivano Kornilovo fotografiją: „kad jo vaikai išsaugotų atmintyje Kornilovą ir žinotų, jog jų tėvas buvo vertas Kornilovo atminties“ (p. 102).

Be abejonės, šios aplinkybės daug lemia ir psichologinę su šiuo specifiniu pasauliu susitikusio tyrėjo būseną: rašyti apie vadinamuosius neigiamus mūsų istorijos herojus, šiuos ypatingus Rusijos imperijos valdininkus – tai ne tik atsiriboti nuo bet kokių anksčiau suformuotų istoriografinių nuostatų, ne tik siekti didžiausio objektyvumo, bet ir nuolat susidurti su skaitančios ir net mokslo visuomenės reakcija. Taip pat su jos klausimu: kam apskritai toks tyrimas reikalingas, jeigu atidesnio žvilgsnio vis dar laukia daugybė šviesių ir mūsų istorijai tikrai nusipelnusių herojų? Tikriausiai ir čia aptariamoms knygos autorius sulaukė, sulaukia ir dar sulauks panašių klausimų. Tačiau tik taip – tą rodo ir Subačiaus monografija, tik pažinus aną, daugelį metų anapus rimtų tyrimų, taigi ir anapus mūsų istorijos, buvusį pasaulį galima gauti ir *istorijos pilnatvės* vaizdą. Negana to, tik parodant anuomet

44 Гришкайте 1994, 106–128; tas pats straipsnis lietuvių kalba: Griškaitė 1996, 194–223; Griškaitė 2003 ir kt.

45 Katilius 2006, 10.

46 Griškaitė 2004, 74–102; Griškaitė 2006, 25–94 ir kt. Įdomių Lietuvoje dirbusių ir lite-

ratūrai, mokslui neabejingų rusų kilmės valdininkų biografijų rasime ir kituose rusų kultūros mūsų krašte tyrėjų darbuose (Лавринец 1999; *Русские в истории и культуре Литвы. Историко-биографические очерки*, 2008 ir kt.).

vykusius procesus „iš vidaus“, galima suvokti, kaip buvo konstruojamas, kaip buvo kreipiamas vienos tautos likimas. Tačiau tokia vidinė analizė išryškina ir kitą aki-vaizdžią tiesą: šios akcijos dalyviai jau iš anksto buvo pralaimėtojai – ne tik dėl jos dirbtinumo, jos nenatūralumo, bet ir dėl itin žemos jų pačių kvalifikacijos. Prisimin-kime Subačiaus nuostabą arčiau susipažinus su Kaširino kaip lietuvių kalbos eks-perto gebėjimais: „Apsiimtas gana didelis darbas, rengtas pats didžiausias iš visų iki tol buvusių vadovėlių lietuviška kirilika – ir nemokėta pakankamai lietuviškai?“ (p. 55). Bet tą patį galima pasakyti ir apie von Schmithą bei von Rotkirchą – ir jie, nemokėdami lietuvių kalbos, tiesiogiai beveik nebendraudami nei su to meto len-kakalbiu, nei lietuviakalbiu Lietuvos mokslo elitu, rengė grandiozinius Lietuvos archeologijos ir mitologijos darbus. Kita vertus, ir jų projektai buvo nesėkmingi – svarbiausi darbai taip ir liko tik rankraščiai, nes kad ir koks būtų buvęs politinis kontekstas ir net politinis spaudimas, Rusijos imperijos mokslo pasaulis gyveno pagal pasaulinius standartus, kitaip tariant, mokslo darbams kėlė didelius kokybės reikalavimus.

Prieš penketą metų „Pratarmėje“ von Schmitho albumui *Necrolithuanica* rašiau:

Leidinio rengėjams bene svarbiausiu šio rankraščio privalumu tapo suteikta galimybė kiek atidžiau pažvelgti į „paslaptinę“ ir „eilinių“ Rusijos administracijos pareigūnų pasaulį, suvokti juos ne tik kaip privalomojo viešojo gyve-nimo, bet ir – kaip tuomet bene esminio mūsų kraštui dvasinio gyvenimo matmens kūrėjus. Pagaliau – dar kartą įsitikinti, jog ir jie, kad ir kaip nelengva mums būtų tai viešai ištarti, buvo ne mažiau „tikri“ ir ne mažiau svarbūs mūsų XIX amžiaus, dažnai vadinamo ir *istorizmo* amžiumi, statytojai⁴⁷.

Tą patį galėčiau pasakyti ir dabar – nors ne tik šių Rusijos valdininkų biografijos, bet ir jų darbai buvo gerokai primiršti arba net visai užmiršti, nors neišliko net ir jų atvaizdų (nepavyko rasti ne tik Kaširino ir Liackio, bet ir von Schmitho bei von Rot-kircho fotografijų), vis dėlto jie buvo „tuomet bene esminio mūsų kraštui dvasinio gyvenimo matmens kūrėjai“, kitaip tariant, „ne mažiau svarbūs“ ir „tikri“ mūsų is-torijos veikėjai. Kai pirmą kartą perskaičiau Teodoro Narbuto veikalą *Dzieje narodu litewskiego*, nustebau, kad visi šio istoriko aprašomi kryžiuočių ir kalavijuočių riteriai (o jų buvo daug) taip pat turėjo savo vardus, kitaip tariant, buvo lygiaverčiai istori-jos veikėjai – greta lietuvių, lenkų ir rusinų. Man tai buvo atradimas. Bet šiandien tai vadinu abipusiu istorijos įsameninimu ir pagrindine sąlyga bešališkai, t. y. maksima-liai teisingai, mūsų praeities rekonstrukcijai. Giedriaus Subačiaus monografija – pats tiesiausias kelias į šią tiesą.

⁴⁷ Griškaitė, Katilius, Mickevičius 2006, 8. Jeigu čia recenzuojamos knygos autorius būtų atidžiau paskaitęs minėtą darbą, ja-me būtų radęs ir Kaširino vardą (Katilius 2006, 22; Griškaitė 2006, 37). Beje, su albu-

mo *Necrolithuanica* autoriumi Kaširinas galėjo būti ir asmeniškai pažįstamas: abu dirbo tose pačiose Švenčionių ir Kėdainių gimnazijose, abu turėjo polinkį kūrybi-niam darbui.

Literatūra:

- [ANONIMAS,] 1899: „Дѣйствительный тайный совѣтникъ сенаторъ Николай Александровичъ Сергіевскій, бывшій попечитель Вилѣнскаго учебнаго округа“, *Виленскій календарь на 1900 годъ (високосный)*, Вильна: Типогр[афія] Вилѣнскаго Св[ято]-Духов[скаго] Братства, 177.
- BAIRAŠAUSKAITĖ, TAMARA, 2011: „Visuomenė: uždara ir laisvėjanti“, *Tamara Bairašauskaitė, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys, Lietuvos istorija* 8(1). *Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, Vilnius: Baltos lankos, 376–377.
- [BALČIŪNAS] ŠVAISTAS, J[UOZAS], 1957: „Knygnešiai“, *LE* 12, 160.
- BERENIS, VYTAUTAS, 2005: „Raidžių draudimo metai lietuvių kultūroje“, *Knygotyra* 45, 240–244.
- BONČKUTĖ, ROMA, 2006: [Rec.:] *Raidžių draudimo metai, sudarytojas Darius Staliūnas*, 2004, *ALt* 8, 343–352.
- BŪTĖNAS, P[ETRAS], 1937: „Panevėžio Mokytojų Seminarijos lietuvių kalbos mokytojai“, *Lietuvos mokykla. Tautos ugdymo laikraštis* 11 (lapkritis), 650, 651.
- BUTKUS, ST[ASYS], 1938: „Seniausia knygų skleidėjų organizacija“, *Knygnešys (1864–1904)* 1, red. P[etras] Ruseckas, Kaunas, 70–81.
- Didžiosios knygnešių bylos*, sudarė Algimantas Katilius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.
- GRIŠKAITĖ, REDA, 1996: „Baronas Vasilijus von Rotkirchas – *Lietuvių mitologijos autorius*“, *Lietuvos atgimimo istorijos studijos* 8. *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 194–223.
- GRIŠKAITĖ, REDA, 2003: „*Mineralinis miestelis*“ arba kurortinės kultūros pradžia Lietuvoje. Pagal Vasilijaus von Rothkircho rankraštį „Užrašai apie Druskininkus“ = „Минеральное местечко“ или начало курортной культуры в Литве. По рукописи Василия фон Роткирха „Записки о Друскениках“ = „*Mineralne miasteczko*“ albo początek kultury uzdrowiskowej na Litwie. Według rękopisu Wasilija von Rothkircha „*Zapiski o Druskienikach*“, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- GRIŠKAITĖ, REDA, 2004: „Carlas von Schmithas ir Druskininkų kurorto pradžia“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1, 74–102.
- GRIŠKAITĖ, REDA, 2006: „*Necrolithuanica*, arba dėl Carlo von Schmitho vietos Lietuvos archeologijos istorijoje“, *Carl von Schmith, Necrolithuanica*, parengė Reda Griškaitė, Algimantas Katilius, Vytautas Kazakevičius, Arturas Mickevičius, Vilnius: Versus aureus, 25–94.
- GRIŠKAITĖ, REDA; ALGIMANTAS KATILIUS, ARTURAS MICKEVIČIUS, 2006: „Pratarmė“, *Carl von Schmith, Necrolithuanica*, parengė Reda Griškaitė, Algimantas Katilius, Vytautas Kazakevičius, Arturas Mickevičius, Vilnius: Versus aureus, 7–8.
- [JABLONSKIS, JONAS,] 1929: „Keli mažmožiai iš mano Panevėžio mokytojų seminarijos gyvenimo“, J[uozas] Mičiulis, *Panevėžio mokytojų seminarija: prieš karą ir dabar. Su prof. J. Jablonskio atsiminimais. 10 metų sukaktuvėms paminėti*, Panevėžys: Spaustuvė „Menas“, 13–19.
- KALUŠKEVIČIUS, BENJAMINAS; KAZYS MISIUS, 2004: *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai 1864–1904*, Vilnius: Diemedis.

- KATILIUS, ALGIMANTAS, 2006: „Carlas von Schmithas – biografijos atradimas“, *Carl von Schmith, Necrolithuanica*, parengė Reda Griškaitė, Algimantas Katilius, Vytautas Kazakevičius, Arturas Mickevičius, Vilnius: Versus aureus, 9–23.
- KULAKAUSKAS, ANTANAS, 2000: *Kova už valstiečių sielas. Caro valdžia, Lietuvos visuomenė ir pradinis švietimas XIX a. viduryje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- LITVINSKAITĖ, DAIVA, 2005: „Kirilikos Evangelijų (*Евангелиєсь*, 1865) rašyba: Laurynas Ivinskis ir Jonas Krečinskis“, *ALt* 7, 123–138.
- MERKYS, V[YTAUTAS], 1978: *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius: Mokslo.
- MERKYS, VYTAUTAS, 1994a: *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904. Informacinė knyga*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- MERKYS, VYTAUTAS, 1994b: *Knygnešių laikai. 1864–1904*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- „Panevėžio mokytojų seminarija“, *VLE* 17, 2010, 390–391.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2000: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* 16. *Visuomenė be universiteto? Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. viduryje–XX a. pradžia*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2004a: „Įvadas“, *Raidžių draudimo metai*, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 7–13.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2004b: „Lietuvių tapatumas, kalba ir rašmenys Rusijos tautinėje politikoje (XIX a. 7-asis dešimtmetis)“, *Raidžių draudimo metai*, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 79–109.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2005: „Kaip rusai pedagogai XIX a. viduryje mokėsi lietuvių kalbos“, *Lietuvos istorijos metraštis* 2, 2005, 93–114.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2007: *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York: Rodopi.
- STALIŪNAS, DARIUS, 2009: *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 1998: *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2004: „Lietuviška ir rusiška lietuviškų spaudinių kirilika 1864–1866 metais“, *Raidžių draudimo metai*, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 139–173.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2006: „Kazimiero Lelio ir Ipolito Liutostanskio lietuviškos kirilikos modeliai, 1887–1891“, *ALt* 8, 279–316.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2007: „Panevėžio mokytojų seminarija: lietuvių kalbos dėstymo pradžia 1872–1873 metais“, *ALt* 9, 301–312.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2008: „The Letter <J> and Lithuanian Cyrillic Script: Two Language Planning Strategies in the Late Nineteenth Century“, *Journal of Baltic Studies* 39(1), 73–82.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2009: „Zacharijaus Liackio pranešimas IX Rusijos archeologų suvažiavime Vilniuje (1893)“, *ALt* 11, 305–322.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2010: „Nežinomas Zavadzko spaustuvės leidinukas kirilikos raidėmis (1887)“, *ALt* 12, 133–156.

- TAMOŠIŪNAITĖ, AURELIJA, 2010: „Viena kalba – dvi abėcėlės: kirilika ir lotyniška abėcėle rašyti Petro Survilo laišakai“, *ALt* 12, 157–182.
- TYLA, ANTANAS, 1991: *Garšvių knygnešių draugija*, Vilnius: Mintis.
- VĖBRA, RIMANTAS, 1990: *Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius: Mokslas.
- VĖBRA, RIMANTAS (sud.), 2001: *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje. Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys*, Vilnius: Baltos lankos.
- VENCKIENĖ, JURGITA, 2004a: „Dvejopa XIX a. pabaigos lietuviškų laikraščių rašyba“, *Raidžių draudimo metai*, sudarytojas Darius Staliūnas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 207–212.
- VENCKIENĖ, JURGITA, 2004b: „Kirilika rašytas lietuviškas atvirukas (XX amžiaus pradžia?)“, *ALt* 6, 315–318.
- VENCKIENĖ, JURGITA, 2006: „Kirilika rašyti lietuviški XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios rankraštiniai tekstai“, *ALt* 8, 319–332.
- ГРИШКАЙТЕ, РЕДА, 1994: „Барон фон Роткирх – автор Литовской мифологии“, *Вильнюс* 4, 1994, 106–128.
- ЛАВРИНЕЦ, ПАВЕЛ, 1999: *Русская литература Литвы. XIX – первая половина XX века*, Вильнюс: Petro ofetas.
- Русские в истории и культуре Литвы. Историко-биографические очерки*, автор идеи Инесса Маковская, авторы-составители Инесса Маковская, Андрей Фомин, Вильнюс: Vaga, 2008.
- СИДЕРАВИЧЮС, РИМАНТАС, 1969: „О первых переводах Пушкина на литовский язык“, *Literatūra* 11(2), 137–151.
- „Учреждение Министерства государственных имуществ“, *Министерская система в Российской империи. К 200-летию министерств в России*, Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007, 579.

REDA GRIŠKAITĖ
Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108 Vilnius, Lietuva
el. p.: redahistoria@yahoo.com

Gauta 2011 m. rugpjūčio 29 d.